

SINGER ZSUZSA

NYOMOK A LELKEKBEN

A SZTÁLINI MUNKATÁBOROK KÉNYSZERŰ ÖRÖKSÉGE

KMMI-FÜZETEK 2010

KÁRPÁTALJAI MAGYAR MŰVELŐDÉSI INTÉZET

KMMI-FÜZETEK VII.

SINGER ZSUZSA

NYOMOK A LELKEKBEN

A SZTÁLINI MUNKATÁBOROK KÉNYSZERŰ ÖRÖKSÉGE

TANULMÁNY

UNGVÁR - 2010

KMMI-FÜZETEK VII.

SOROZATSZERKESZTŐ:

ZUBÁNICS LÁSZLÓ

ELNÖK

KÉSZÜLT A SZÜLŐFÖLD ALAP TÁMOGATÁSÁVAL

© KÁRPÁTALJAI MAGYAR MŰVELŐDÉSI INTÉZET, 2010

© SINGER ZSUZSA, 2010

Minden jog fenntartva

KIADJA:

A KÁRPÁTALJAI MAGYAR MŰVELŐDÉSI INTÉZET

90202 Beregszász, Széchenyi ú.59/B.

Telefon/fax: (03141)-4-28-14

www.kmmi.org.ua

E-mail: kmmi@swi.net.ua

Felelős kiadó: Dupka György igazgató

Szerkesztette: Zubánics László

Műszaki szerkesztő: Fuchs Andrea

Készült: Daniló S. magánvállalkozó

88000 Ungvár, Petőfi tér 34/1.

BEVEZETÉS

A GULAG és a malenkij robot, azaz a sztálini kényszermunka és haláltáborok témaköre egyike történelmi tabuinknak. Régen történt eseményről van szó, mégsem elavult a téma. Sok idős ember él még az egykori hazatérők közül és a tragédia nem közömbös a leszármazottaikat tekintve sem. Akiknek azonban – velem ellentétben – olyan szerencsés a családja, hogy közülük senkit nem internáltak az 1940-es évek közepén a Szovjetunióba, szinte semmit nem tud ezen több százezer ember szenvedéséről.

Könyvemmel szeretném felhívni a figyelmet a GULAG-ra, arra, hogy erről a témáról fontos beszélni, hiszen a túlélőket csak így tudná a társadalmunk valamilyen szinten erkölcsileg rehabilitálni, valamint a történelem ha elfelejtjük félő, hogy megismétli önmagát. Célom az is, hogy tiszteletemet fejezzem ki – és másoknak is felhívjam a figyelmét a tiszteletadásra – azon emberek iránt, akiket oly sok éven át megaláztak, megkínóztak, majd hallgatásra kényszerítettek.

Gyakran esünk abba a hibába, hogy a jelenségeket önmagukban akarjuk vizsgálni, pedig „minden mindennel összefügg”. A tudományágak elhatárolódtak egymástól, és éles határvonalat húztak. Saját területüket féltik, nem tűrik a ”betolakodókat”. Vannak jelenségek, amik mégis átfogó, komplex vizsgálatra várnak. A történelem szociálpszichológiájával foglalkoznak ugyan manapság, de a történelmi traumákat átélték lélektanával való foglalkozás több figyelmet igényelne. Azt, hogy például a „malenkij robotot” átéltek lelkileg hogyan élték meg a kint töltött éveket, és milyen sérüléseket őriznek máig pszichéjükben, társas kapcsolataikban, aligha érthető meg anélkül, hogy a történelem szempontjából ne vizsgálnánk meg az eseményeket. Hiszen ezek következmények, amelyeknek okait is értenünk kell. Fontos tudni például a kinti életkörülményeikről, az akkori politikai helyzetről, az elhurcolásuk okairól, büntelenségükről. A könyvben ezért először történelmi, majd társadalmi aspektusból vizsgálom a sztálini kényszermunkatáborokat, és ezt követően térek ki a lélektani vonatkozások kutatására.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

*„Harangoznak a mi kis falunkban,
Édesanyám, menjen a templomba.
Imádkozzon, a jó Istent kérje,
Hogy lányait semmi baj ne érje
Odakinn az orosz határszélen.”*
Népdal a lágerből
(Forrás: Hirt, 2000)

Az orosz lágerek két fő típusát ismerjük: a GULAG (mozaikszó, az Állami Lágerek Főhatósága rövidítése) és a GUPVI. Az előbbi táborokba a ”törvényesen” elítéltek kerültek, rögtönítélő bíróság bevonásával, tanúk, ügyvédek és tolmács nélkül. Őket sújtotta a legerősebb előítélet, hiszen bűnelkövetőként, a rendszer ellenségeiként tüntették fel őket. A GUPVI mozaikszó jelentése Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság; ide a tömegesen elhurcolt emberek kerültek. Mint a nevében is benne van, főként a hadifoglyok és internáltak kerültek ebbe a tábortípusba, a hadifoglyok között akadtak azonban civilek, az internáltak között pedig nők és fiatalok is. A civilek tömeges elhurcolását az összegyűjtés módszerére, a fedőtörténetre utalva ”malenkij robot”-nak nevezzük. Így tehát az internáltak nem GULAG-on voltak, jóllehet a köznyelv ezzel a szóval jelöli a szovjet fogoly- és munkatáborok mindegyikét. A malenkij robot túlélői magukat egykori ”GULAG-fogolynak” definiálják, így az egyszerűség kedvéért a továbbiakban én is ezt a szót használom, hiszen ez a kifejezés világszerte ismert szimbólummá vált.

A kutatásom alapját képező interjúkat (*l. később*) elsősorban egykori malenkij robotosokkal készítettem, így a történeti részben is ezzel foglalkoznék részletesebben. A három csoport közül erről él a legkevesebb információ a köztudatban.

A szovjet munkatáborokba elhurcolt magyarok száma megközelítőleg 900 000 fő, ebben a hadifoglyok is benne vannak. A GULAG magyar áldozatainak száma hozzávetőleg 300 ezer fő. Ez a szám meghaladja a háborúban elhunytak létszámát, ami 120-160 ezer főre tehető. (Papp, 1999: 82) Nagyjából 200 000 főt vittek el malenkij robotra Magyarország területéről, ebből mintegy 70–90 ezer személyt a szovjet hatalom német származása miatt internált a kollektív bűnösség jegyében, és jóvátételi munkára kötelezték őket. A malenkij robot résztvevőinek számát azért nehéz felbecsülni, mert a regisztráció rosszul működött, és ha regisztrálták is őket, gyakran hadifogolyként. A szakértők a létszámot a hazatértek listája alapján becsülik. Ezt nehezíti, hogy az elhunytak és a Németországba hazaszállítottak létszáma ismeretlen. A Magyar Hadifogolygondozó Kirendeltségnek van egy listája, amelyen az egykori internáltak mindegyikének adatai szerepelnek. Erről a listáról elvileg kideríthetnék a kutatók a civil internáltak létszámát. A lista azonban nem teljes. Egy interjúalanyomtól tudom, hogy szüksége lett volna igazolásra, hogy

internálva volt – a kárpótláshoz –, ezért kérte a hivatalt, hogy ezt igazolja neki. Ők azonban válaszukban elnézést kérve írták, hogy nem szerepel a nyilvántartásukban. A mai napig rendelkezésünkre álló alapvető információk hiányosságát azonban jól mutatja az a különbség, ami a becsült áldozatokat illeti. A szakirodalmak 50 000–950 000 főig terjedő skálán helyezik el az egykori deportáltak számát, tulajdonképpen minden "szakértő" mást ír. Ez annak is következménye, hogy gyakran a könyvek írói is keverik a fogalmakat, a szovjet kényszermunkatáborokba kerülés módjait, amelynek más és más volt a törvényi háttere is.

A Szovjetunióba malenkij robotra hivatalosan – később látni fogjuk, hogy a hivatalos változat és a valóság között van különbség – a 17 és 45 év közötti német származású férfiakat és 18 és a 30 év közötti szintén német nőket internálta a szovjet vezetés, a Vörös Hadsereg hírhedtté vált 0060. számú (a 00 jelentése: szigorúan titkos) parancsa alapján 1945 januárjában. Megjegyzem, hogy akik a 0060. paranccsal kényszerültek kimenni, már jobban jártak, mint elődeik, ők ugyanis vihetek magukkal poggyászt, ők tudták, hogy „tizenöt nap” munkára mennek. A parancs hátterében álló törvény, ami az 1944. december 16 -án kelt 7161. számú határozata volt a következőképp szól:

„Mozgósítandó és internálandó az a munkaképes 17-45 év közötti német férfi és 18-30 közötti német nő, akit a Vörös Hadsereg által felszabadított területen találnak Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon, Bulgáriában és Csehszlovákiában, legyen az német vagy más állampolgár, továbbá Románia, Magyarország és Csehszlovákia állampolgárai.” (Menczer, 2007: 158)

Az internálásra hivatalos magyarázat természetesen nem volt, és ma sincs. „A vájné az vájné” („A háború az háború”), mondta Rákosi 1947-ben, tehát logikájuk szerint ártatlan emberek munkatáborba vitele a háború természetes következményének számít, felrúgva ezzel az addig nemzetközi szinten is követett háborús szabályokat.

A szovjet lágerek valójában már az 1920-as évektől léteznek, a világháborúig azonban "csak" saját állampolgáraiknak jutott osztályrészül a rabság és kényszermunka a GULAG-on. Így a nyugati világ nem figyelt erre, nem avatkozott bele. Az összes szovjet kényszermunkatábor rabjainak összlétszámát 42 millió főre becsülik a kutatók. Volt egy mondás Oroszországban, miszerint ott csak három fajta ember él: aki már megjárta a GULAG-ot, aki most van ott, és aki ezután megy oda. A nyugati világ nagy része egyáltalán nem tudott pontos információkat a GULAG-ról, ami érthető, hiszen a szabadult rabok félelmükben, és az erre való felszólítás következtében nem beszéltek erről, sokszor még családjuknak sem. Nem maradtak fenn fotók vagy videofelvételek sem. Az, hogy mára az egész világ kénytelen elhinni a szovjet büntetőtáborok létezésének tényét, Alekszandr Solzsenyicinnek köszönhető, aki *A GULAG szigetvilág* című könyvében 1973-ban ezt a világ elé tárta. Ma már nem tagadják az egykori kényszermunka- és fogolytáborok létét, de még mindig nem ismertek széles körben a tények, az iskolákban nem, vagy alig hallanak róla a tanulók.

Malenkij robotra Magyarország területéről – a szovjet hatalom koncepciója szerint – a német származású munkaképes korú lakosságot internálták a „kollektív bűnösség” jegyében. A lakosság visszaemlékezéseiből úgy tűnik, hogy a szovjet belügyi csapatoknak területekre lebontott fogolylétszámot kellett kiállítani, és a Szovjetunióba szállíttatni. Ahol „törvényesen” ment a lakosság németjeinek összeírása, ott is igen szigorú mércével mérték. Németnek első körben az minősült, akinek német neve vagy anyanyelve van. Továbbá aki az 1941-es népszámláláson németnek vallotta magát. Ezután az „elmagyarosodott” németek voltak soron, akik magyarosították nevüket. Ha a létszám így sem volt teljes, akkor az elv már az volt, hogy akinek egy csepp német vér folyik az ereiben, az német. Nem ellenőriztek végig természetesen minden családfát, a települések előjárói segédkeztek a szovjeteknek. Megdöbbenően sokan mesélik, hogy feljelentés alapján kerültek a deportálandók listájára. Egy gyulai egykori internált, Schriffert Mihály azt mondta németiségükről, ami büntetésük ürügyét adta, hogy ők mindig magyarnak érezték magukat és mások is annak tartották őket. Csak akkor derült ki, hogy ők németek, mikor megkezdődött a deportálandók összegyűjtése. (Erdmann, 1990) Ha a kontingenst a német nemzetiségűekkel nem lehetett feltölteni, akkor jöttek a magyarok. Viszont ha a létszám már megvolt, akkor már nem hurcolták el a még helyben lévő német nemzetiségűeket sem. Ezt a feltételezést megerősíti a kommunista párt egyik vezetőjének, Révai Józsefnek a levele, amelyet 1945. január 7-én írt a még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyásnak. Révai többek között leírta, hogy *„a munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia (...) Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudtak németül, bizonyítottan antifasiszták, ültek, internálva voltak, mindegy: vitték őket.”* (Kun, 1994: 35)

Több német nevű zsidóról is tudunk, aki alig élte túl a koncentrációs táborok borzalmát, hazatérve szovjet fogollyá vált. A legkülönösebb szelektálásra a bodrogházi Ónodon került sor. Itt németnek tekintettek mindenkit, akinek a családneve „r” betűvel végződött. Ennek oka: Hitler nevének utolsó betűje is „r”. Így kerültek az elhurcoltak listájára olyan színmagyar nevek, mint Molnár, Bodnár, Pásztor, Bognár, Pintér stb.

Akadnak olyan internáltak is, akikre meg sem próbálták a szovjet tiszték rábizonyítani, hogy németek – ők végképp semmi magyarozást nem kaptak elhurcolásukra. Ők voltak a legkiszolgáltatottabbak, egyszersmind ők a legjobb bizonyítékai a szovjetek létszámterv alapon történő deportálására. A rabok szállítás közben, útban az ukrán határ felé látták a következőket: *„Még nem értünk be a faluba, útkereszteződésnél állt a szerelvény, és a sorompón túl ott állt egy dohányt szállító ember a kisfiával, várakoztak egy lovas szekéren. A férfi harminchat-harmincnyolc év körüli, a gyerek úgy tizenhárom-tizennégy éves lehetett. Az orosz katona odaszaladt, lerántotta őket a kocsiról, mind a kettőjüket bevágta egy vagonba. Az ember úgy ordított, hogy rossz volt hallgatni. Kiabálta: - Vigyenek*

akárhová, nem bánom, de a gyereket engedjék el, hadd hajthassa haza a fogatot. A feleségem soha nem fogja megtudni, hová lettünk! Nem hallgattak rá. Vitték. Megindult a vonat, néztem vissza, ameddig láttam, ott állt a két ló gazdátlanul, meg sem mozdultak. Várhatta őket este az asszony. Rajtunk kívül más szemtanú nem volt.” (Szebeni, 1991: 138) Különös példa a szovjet szelektálás esetlegességére az is, hogy – Lukács Gyula (1996) elbeszélése alapján – a hadikórházból nem csak az ellenséges országok katonáit vitték GULAG-ra, hanem a véletlenül ott ápolt amerikai katonákat is. Az amerikaiak hiába magyarázták szövetségeseiknek a tévedésüket, azt a választ kapták, hogy ők bizonyára németek, csak álcázzák magukat.

A malenkij robotra való internálás szelektálása ismeretében kijelenthető tény, hogy az oroszok a náci birodalom faji alapon történő megkülönböztetését szintén faji alapon igyekezte megtorolni – a német nemzetiségűek kárára. Kárpátalján a németeken kívül a magyarok voltak a fő célpont, kvázi etnikai tisztogatást hajtottak végre. Azt, hogy nem sikerült a tervet végrehajtaniuk – s nem szűnt meg a kárpátaljai magyar kisebbség – annak köszönhetjük, hogy a lágerekből hazatért magyarok reprodukálták a népességhiányt, azaz az átlagosnál több gyermek született.

Az internálásra vonatkozó szovjet központi utasításokat az életkor tekintetében is szabadon értelmezték a végrehajtók – tudtam meg több forrásból is. Az utasítás 17 és 45 év közötti férfiakra és 18 és 30 év közötti nőkre vonatkozott, ez a valóságban azonban szélesebb kört fedett le, 13 évestől 62 éves korig hurcoltak el nemre való tekintet nélkül polgári személyeket. Minden az összeírók jóindulatán múlt. Felmerül azonban a kérdés: egy 13–14 éves gyereket vajon miféle elvek alapján kötelezték „jóvátételi” munkára? Miféle bűnöket követhettek el, amit így kellett jóvátenniük? Volt, aki hazaérkezésekor sem volt még nagykorú, és akadt, aki a nyugdíjazására érkezett haza. A hazatértek korcsoportjának elemzése azonban nem ad hű képet az egykori korösszetételről, mert a kiskorúaknak, és a túl időseknek jóval kevesebb volt az esélyük a túlélésre.

*„Az élőket, "Dáváj, bisztro!",
terelték a vagonba,
vitték őket idegenbe
hosszú, nehéz robotra.”*

Ismeretlen kárpátaljai szerző - Lágervers

Miután összegyűjtötték a foglyokat, központi gyűjtőtáborokba vitték őket, sok helyen hetekig is ott maradtak, és volt olyan gyűjtőtábor, ahol nagyobb volt a halálozási arány, mint a későbbi lágerekben (pl. Szolyva). Aki túlélte, annak vonatra kellett szállnia, „bevagonírozták” őket. Az út Oroszorszáig hosszú volt, főleg olyan vonaton, ahol se pad nem volt, se fűtés. A vagon aljába vágott lyuk szolgált mellékhelyiségként. A szállítás hetei alatt a foglyok naponta csak egyszer kaptak enni, főleg száraz kenyeret vagy szárított halat. Vagononként egy vödör víz is járt, ez volt, hogy kiborult. Ilyenkor a foglyok havat vagy a vagon oldalán megállt párát

próbálták "inni". Szállítás közben a foglyok 10–20 százaléka meghalt. A halottakat a vasúti töltések mellé dobták. A haláleseteket senki sem regisztrálta. Egyik interjúalanyom elmesélte, hogy már az út során elveszítették egy jó barátjukat, akinek testét kénytelenek voltak egyszerűen kidobni a vagonból valahol a Szovjetunióban. Biztosra vették, hogy barátjuk ruháját, cipőjét hamarosan lelopták a rossz anyagi körülmények között élő orosz emberek. Mindez azonban az ő kultúrájukban kegyeletsértésnek számít, így három és fél év múlva – hazatérésükkor – a barát édesanyjának azt mesélték, hogy fia szépen halt meg, ők illően eltemették, keresztet állítottak sírjához.

*„A fogoly gondolata – az se szabad.
Egyre ugyanakörül forog, egyre csak visszatér:
nem tapogatták- e ki a matracban az eldugott kenyérdarabot?”
(Szolzsenyicin, 1989: 38)*

A foglyotáborok hétköznapijairól nem írnék túl hosszasan, ezt nálam sokkal jobban és hitelesebben leírja Alekszandr Szolzsenyicin, például az **Ivan Gyenyiszovics egy napja** című regényében. A leírás érzékelteti, hogy a rabok mindennapjai monotonok, a munkán és az étkezésen kívül nem sok mindenre van erejük. A napi 8–16 óra munka után jó esetben meg tudtak fürödni – volt, ahol csak kéthetente tehették ezt meg –, aztán aludni tértek üres deszkapriccseikre. A visszaemlékezésekből az derül ki, hogy minden tábor más és más volt. Minden az örök jóindulatán vagy éppen ellenségességén, önzésén múlt. Volt olyan hely, ahol csupán 8 órát kellett dolgozniuk a foglyoknak, megfelelően kaptak ételt, a bűnöket csak enyhén büntették, onnan a legtöbb rab élve hazatért. Volt azonban olyan láger is, ahol napi 16 óra munkát követeltek, éheztek a foglyok, az örök rendszeresen kegyetlenkedtek, gyilkolták a rabokat, a szökési kísérletet megalázással, majd halállal büntették, ahol 90, vagy még több százalékos volt a mortalitás.

Az internáltak élni akarásáról tanúskodik, hogy a lágerben különféle, igen kreatív dolgokat kezdtek készíteni, hogy azt a lakossággal élelemre cseréljék. Erről az élelmességről a rabok nagy része beszámol, egymástól függetlenül rátaláltak a túlélés eme eszközére, azonban minden táborban mással üzenteltek. A férfiak gyakran faragtak (pl. kötőtűt), ékszert készítettek maradék drótokból, vagy cipőt készítettek gumibroncsból. Különleges helyzetben volt, aki munkahelyéről tudott lopni alapanyagot, ők még szerszámokat, edényeket és szánkót is készítettek. A nők terítőt hímeztek, fonalat sodortak az ágyneműből, és sapkát kötöttek. Ehhez azután folyamodtak, hogy már minden ruhájukat eladták az oroszoknak, akik köztudottan szerettek mindent, ami nyugatról jött.

A lágerekben a lopás az élet része, a túlélés egyetlen eszköze lett annak ellenére, hogy az internáltak jó része vallásos volt. Egy magyar papot foglyotársai megkérdeztek, hogy érvényes-e még a lágerben is a tűzparancsolat, vagyis bűn-e még a lopás. A pap rövid gondolkodás után azt felelte, hogy egymástól lopni továbbra is bűn, de az őről vagy a munkahelyről lopni, az nem bűn. (Stark, 2006) Az erkölcsök

tehát megváltoztak, alkalmazkodtak az új élethelyzetéhez. Ez ami a foglyok korábbi értékrendszerével szöges ellentétben állt.

„Szerencse fel, szerencse le,
Ilyen a bányász élete.”
Bányászinduló

A malenkij robotra internáltak túlnyomó többsége szén- és vasércbányában dolgozott. Ez azért volt könnyebbség mindkét fél számára, mert az orosz bányászati szakkifejezések a németből származnak, így a jórészt sváb származású magyaroknak könnyebben tudtak utasításokat adni. A szénbányában töltött munkát nehezítette a hideg, a nedvesség, amitől mindennap átázott a nem megfelelő védőruha. Sokan beszámolnak bányaomlásról, amit a szakszerűtlenség okozott, megfelelő szakember ugyanis nem volt mindenhol. A magyar nők bányában dolgoztatása Oroszországban nem számított kirívóan kegyetlennek, az orosz nők ugyanis vállalnak bányamunkát. Szabadnapot nem kaptak minden héten, de ha mínusz 40 fok alá ment a hőmérséklet, akkor a legtöbb lágerben nem kellett dolgozni, bár akad olyan visszaemlékező, aki mínusz 63 fokban is dolgozott. A normát teljesíteni kellett – ami emberfeletti munkát igényelt –, ellenkező esetben kevesebb volt az élelem. 1947-től a rabok „bért” kaptak munkájukért. Ebből kötelezően fizetendő volt az „ellátás” (szállás és étkezés) és az őrzés költsége. Ha valakinek a levonás után még maradt pénze, azt a tábori kázinóban vagy – megengedőbb álláspontú táborokban – a közeli településen elkölthette.

„Írjátok meg az anyámnak,
Ha tudtok felőlem,
Hogy a fiát már ne várja.
Éhség eltemette.”

Ismeretlen kárpátaljai szerző – Fogolyének

Szovjet előírások szerint a foglyok napi fejadagja a következő volt: 600–700 gramm kenyér/kétszersült, 90 gramm árpakása, 600 gramm burgonya és zöldség, 40 gramm hús, 120 gramm hal, 20 gramm cukor. A Német Vöröskereszt a visszatért foglyok beszámolóí alapján összeállította a foglyok tényleges napi élelemdagját. Ebből kiderül, hogy csak a burgonya-, illetve zöldségfejadagot sikerült előírászerűen megkapni. A zöldség általában káposzta és marharépa volt. A csirizszerű, olykor majdnem folyékony állagú feketekenyérből a valóságos fejadag 400–600 gramm között volt. Magyar foglyok visszaemlékezéseikben nem ritkán számolnak be 200–300 grammos adagokról is. A foglyok húst szinte sosem kaptak, és a ritkán kiutalt sózott hal adagja is messze elmaradt az előírt mennyiségtől. Visszaemlékezéseikben tipikusnak mondható a következő idézet: „Éjjel ríva aludtunk el. Éhen.” (Dobozi, 1991: 82)

Az éhező foglyok azzal egészítették ki napi étrendjüket, amivel tudták. Akik tudtak, vadásztak, a nők leginkább zöldséget loptak, és abból főztek. Saját edényt itthonról vittek magukkal, amiben főzhettek. Ezt sem tudták persze higiénikusan tenni, Kálmándi Papp László (1997) visszaemlékezésében például nem kis ironiával leírja, hogy a lábosa az ott tartózkodása alatt egyszer sem lett elmosogatva, ami azzal az előnnyel járt, hogy a legutóbbi étel maradéka nem veszett kárba. Az életkörülmények a negyvenes évek végén némileg javultak a táborokban.

„Itt tudtuk már értékelni, mi a magyar szeretet,
És hogy lehet meggyűlölni az idegen nemzetet.”

Berta Károly – kárpátaljai lágervers

Sok túlélőben van ellenérzés az oroszokkal szemben, interjúim során nem egyszer hallottam: „*Nem tanultam meg kint oroszul. Annyira nem becsülöm azt a nemzetet, hogy beszéljem a nyelvüket.*” (M.J.) Azt viszont el kell mondani, hogy a visszaemlékezések mindegyike arról számol be – a fenti mottóval ellentmondva –, hogy a magyar (és természetesen a más nemzetiségű) kényszermunkások az orosz civil lakossággal nagyon jó kapcsolatban voltak. Érthető is, hiszen az orosz nép csak egy szempontból volt jobb helyzetben náluk: őket szabadnak mondták. Ez azonban nem a mai ”kapitalista” szabadság volt. Azoknak az orosz embereknek, akiket a magyar kényszermunkások megismertek, ugyanúgy kötelező volt ugyanabban a bányában dolgozni, mint a foglyoknak. Nőknek, gyermekeknek egyaránt. Az egyetlen kiváltságuk, hogy ők a családjukkal lehettek. Egyébként lakó- vagy munkahelyet változtatniuk tilos volt, és ugyanolyan alacsony életszínvonalon éltek, mint a lágerek lakói. „*Nálunk a legutolsó szegény is gazdagabb, mint itt bárki. Az embereknek itt nincs élelmiszertartalékuk. Napról napra tengetik sanyarú életüket. Ugyanolyan adag fekete kenyeret kapnak kiporciózva, mint mi, foglyok. Az ugyan még nem lenne baj, de abból sincs elég.*” (Nagy Jenő feketepataki deportált leveléből In: Dupka, 1996) Interjúalanyaim elmondták, hogy nemegyszer a magyar internáltak segítettek az orosz civil lakókat, amikor nekik volt több valamiből, vagy ők tudtak lopni. A szovjet állampolgárokat halálbüntetéssel sújtották, ha rajtakapták lopáson. A malenkij roboton lévőeknek azonban nem kellett ettől tartaniuk, így a szénbányából fűtésre alkalmas szenet hoztak el magukkal az orosz lakosságnak, akiknek volt kályhájuk. Azt kapták tehát az oroszok jutalmul, amit a magyarok büntetésül, hogy az ismert szólással éljek.

A visszaemlékezők többsége kiemelte az orosz nép jó szándékú, adakozó természetét. Az alábbi rövid történetet egy Donyec-medencei női tábor túlélője mondta el: „*Egyszer egy nagyon szegény öreg nénihez állítottunk be. Egy tányér kukoricadara már ki volt szedve a tányérjára, evett, de abbahagyta. Mondta, hogy neki csak ez van, de ha elfogadjuk, akkor ad belőle. Hát hogyan fogadtuk volna el! Kanállal kettészelte, az egyiket az én kezembe csapta, másikat a Dankó Ilonkáéba. Olyan jólesett ez nekünk...*” (Szebeni, 1991: 267) A túlélők hálával és szeretettel gondolnak a civil orosz lakosságra.

„Nem tudják, hogy nekünk nem öröm az ünnep,

Mert dupla a norma, fájóbbak a könnyek.”
Ismeretlen szerző, a gyulai interjúalanyaim sorstársa

Nagyon kevés visszaemlékezésben találtam csak leírást arról, hogy hogyan ünnepelték az ünnepeket a lágerek lakói. Käthe Fradrick *Im GULAG der Frauen /A nők GULAG-ján/* (1997) című könyvében két német egykori elítélt elmesélése alapján képet ad egy karácsony estéről egy szovjet munkatáborban. A két asszony szemén keresztül nézve azt tudhatjuk meg, hogy a karácsonyi időszak volt a legrosszabb, bár nem volt érzékelhető az ünnep – csak az emberek szívében –, hiszen dolgozni ugyanúgy kellett, ajándékot vagy ennivalót nem kaptak a szovjetektől. Egymást azonban próbálták meglepni apróságokkal. Anyagdarabból varrt zsebkendő-féleséget a mesélő a barátnőjének. Mikor már kaptak egy kevés pénzt a munkájukért, vettek barátnőiknek szappant, fésűt vagy fogkefét. Nem szabadott ünnepelniük, ám mikor az örök messze jártak tőlük, suttogva, sírva mégis elénekeltek egy karácsonyi dalt. A sorstársi viszonyokat a láger barátsággá fűzte. Ha ez nem történt volna meg, akkor segítség nélkül kellett volna elviselni a borzalmakat. Ez sok túlélő életébe kerülhetett volna.

A kárpátaljai gyűjtésű lágerversek között található ez a karácsonyi versrészlet:

„Szemünk könnybe lábad a karácsony szóra,

Vajon nehéz sorsunk mikor fordul jóra?

Pusztít a tifusz itt, arat a döghalál,

Sok jó magyar testvér haza nem jut el már.”

(Holozsi Károly: Fogolykarácsony Szolyván, In: Dupka, 1996)

Ismeretlen szerző szintén a szolyvai gyűjtőtáborban szilveszter estjén írt verséből egy töredék:

„Szilveszter estéjén temetjük az évet,

Kilencszáznegyvennégy, nem siratunk téged.” (Dupka, 1996)

Többen úgy emlegetik, hogy igazi ünnepnap az volt számukra, ha valaki levelet kapott az otthoniaktól. A barakkban ezt hangosan felolvasták, örültek, hogy hallanak valamit otthonról, még ha nem is a saját családjukról. A levelek azonban csak ritkán jöttek, „muszka földre lassan jár a posta” – énekli Karády Katalin.

„Sötét bánya-mélyben „Dáváj, bisztro” mellett

Lányuk szemet termel, lapátos csillásnak.”

Ismeretlen szerző, a gyulai interjúalanyaim sorstársa

Mint azt már írtam, a szovjet fogolytáborok között nagy volt a különbség. Tulajdonképpen a szerencsén múlt, hogy hová kerül az ember, és a helyen múlt, hogy mennyi szenvedést kellett kiállnia. A nők helyzete jól mutatja ezt a különbséget. Volt olyan fogolytábor, ahol a fiatal nők ki voltak téve rendszeresen a nemi erőszak veszélyének, az elkövetők büntetlenül teheték ezt, más visszaemlékezők azonban azt írják, hogy ha a lágerparancsnok megtudott ilyet a táborban, rögtön büntetéssel sújtott le. Volt, ahol a nők, az éhhalál elől menekülve

szexuális szolgáltatással "vásároltak" maguknak élelmiszert a tisztektől, akadt azonban olyan tiszt is, aki fogoly nőt vett feleségül.

A kutatásom kapcsán felvett csoportos interjún három egykori internált idős néni könnyezte meg az egyik sorstársuk emlékét, aki nem akarta elfogadni egy orosz tiszt közeledését. A férfi ezért úgy megbüntette, hogy a lány belehalt a kínzásba.

A nők helyzete azért különösen fontos, mert ők nevelik – elsősorban – a következő generációt. A volt GULAG foglyok közül sokaknak kellett végignézni, ahogyan ismerőseiket szexuálisan bántalmazták, volt, akinek magának kellett ezt elszenvednie. Nehezen vizsgálható, hogyan hatott ez a gyermekekkel való viszonyra, vélhetőleg problémát okozott a későbbiekben, hogy egészséges szülő-gyerek kapcsolatot tudjanak kialakítani.

A női munka kevesebb gazdasági hasznot hozott, mint a férfiaké, így nem is vigyáztak rájuk annyira. Egy interjúalanyom mesélte a következő történetet: *„A bányában egyszer egy ló megdöglött. Ott mondták a tisztek, hogy inkább hat asszony pusztult volna el, mint egy jószág. Ennyire nem értékelték minket.”* (E.N.)

„Seblázában anyját hívja,
Kéri drága jó anyját,
Imádkozzon az istenhez,
Hozza haza rab fiát.”
(Szente, 1989: 138)

A nem elégséges és egyoldalú táplálkozás, a mostoha életkörülmények, és a túlfeszített munka következtében a foglyok állapota gyorsan romlott. Volt, aki negyven kilogrammot lefogyva, mindössze 22 kilogramm testsúllyal érkezett haza. Orvosi ellátás gyakorlatilag nem volt. A legtöbb táborban volt ugyan „orvosi rendelő”, de az ugyancsak fogoly orvosok se műszerrel, se gyógyszerrel nem rendelkeztek. Interjúalanyaim elmondták, hogy volt velük képzett ápolónő, de az "orvos" (egy fogtechnikus), egy kelmefestő nőt választott maga mellé asszisztensnek. Ez a protekciós állás talán sok emberéletbe került. Volt tehát olyan tábor is, ahol orvos se volt. Hasmenés ellen faszenet, gyomorfájás ellen krétaport ettek a rabok. Voltak szélsőséges gyógymódok is, például a rabok nyers patkánymáját ettek farkasvakság ellen, égetett kenyérből főzött teával tífuszt „gyógyítottak”, a rühességet kénnel kevert gépszírral „kezelték”. Sok táborban fenyőfa tűleveléből főztek teát, hogy vitaminhoz jussanak. (Stark, 2006)

Csak a lázas betegeknek volt esélyük arra, hogy kórháztáborba kerüljenek, de ők is gyakran túl későn kaptak rá engedélyt. Felszerelés hiányában a gyógyítás itt is nehézkes volt, de a rabokat legalább békén hagyták egy darabig, kipihenhették magukat. A foglyok tömeges halálozását a fertőzések okozták, leggyakrabban a malária, a tífusz és a skorbut. A foglyok egészségügyi körülményeinek javításáért még Szent-Györgyi Albert professzor is közben járt 1945 februárjában, sajnos sikertelenül.

Sokan haltak meg munkahelyi balesetben, mint bányaomlás, robbanás, valamint az időjárás: kihűlés, fagyás következtében. Több szerző említést tesz arról is, hogy

az örök kegyetlenkedése is a foglyok halálához vezetett. Az idősebb, főként férfi foglyok közül sokan haltak meg a depresszió és a reményvesztettség következtében. A tömeges halálozás fásulttá tette az embereket, erről később bővebben is írok. Öngyilkosságról is szinte minden túlélőnek van tudomása, az egyik legmeggrázóbb esetet egy interjúalanyom mesélte el: *„Úgy halt meg, hogy nem akart már tovább lenni, ezért nem ette meg az ennivalóját. Csak a halála után találtuk meg nála a sok penészes kenyérdarabot.”* (E.N.) Volt, hogy a halálozást a rabtársak későn jelentették, hogy az elhunytak ételadagjait is felvehessék. A haldoklók utolsó estéjükön már nem ették meg kenyerüket, az élelmesek igyekeztek reggel korán felkelni, hogy az ilyen megmaradt kenyérre lecsaphassanak. A lágerekben meghaltakról általában készült nyilvántartás, de a jegyzőkönyvekbe nem a halál valódi okát írták. Előfordult, hogy temetés előtt a halottak fejét betörték, mert sokan halált színlelve próbáltak megszökni. A lemeztelenített testeket tömegsírokba temették, ezeket nem mindig jelölték vagy regisztrálták. Télen, amikor nem lehetett sírt ásni a fagyott földbe, csak hóval fedték be a táborvilág áldozatainak földi maradványait, mikor jött az olvadás, a testek ott heverték. Ez higiéniaiilag sem volt kívánatos – hogy a kegyeletről már ne is beszéljünk. A rengeteg szakszerűtlenül eltemetett halott állítólag Oroszország egyes részein a mai napig tífuszfertőzést okoz. Az elhunytak hozzátartozóit hivatalosan senki sem értesítette. A halálhírt rendszerint a hazatérő bajtárs közölte az áldozat családjával.

TÁRSADALMI ASPEKTUS

*„...amit mink ott elszenvedtünk,
arra a világ minden kárpótlása is kevés volna.”*
(Dobozi, 1990: 9)

Szociálpolitikai segítségnyújtás, azaz a kárpótlás jogosan felmerülő kérdés volt a malenkij robotot túléltek részéről, ez azonban sokáig váratott magára. 1989-ben kezdődött el Magyarországon a kényszermunkán töltött idő szolgálati időként történő elismerésével, és a nyugdíj 500 forinttal való megemelésével. Ez az összeg azóta növekedett. Az életüktől és/vagy szabadságuktól politikai okokból megfosztottakat érintő törvény 1991-ben született meg (XXX. II. törvény és 111/1992 VII.1. kormányrendelet), ahol a károsultak választhattak az egy összegű egyszeri kárpótlás és a havonta folyósítandó halálíg tartó életjáradék között. A kényszermunkában vagy azóta meghaltak házastársai megkapták a túlélőknek járó kárpótlás felét. Ezen juttatást – talán politikai bizalmatlanság okán – az általam megkérdezettek nagy része egy összegben kérte. A következő intézkedés a 267. számú 2000-ben kiadott kormányrendelet, amely szerint:

„...az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítélt...személyes szabadságot tartósan korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek részére járó juttatásról a következőket rendeli el: (...) A szovjet hatóság intézkedése alapján

szabadságelvontást szenvedett és büntetését részben vagy egészben a Szovjetunióban töltötte le (...) és három évet elérő szabadságvesztést vagy szabadságkorlátozást szenvedett el, juttatásra jogosult. (...) a három évet elérte, de az öt évet nem érte el, a juttatás havi összege hússzezer forint.” (Magyar Közlöny, 2000: 9317)

Ezen kormányrendeletre két kritikai hozzáfűznivalóm van - de anélkül nem teszem, hogy szót ne emelnék a törvény hasznossága és morális fontossága mellett -, amelyek közül az első nem is a törvényt, hanem annak gyakorlati alkalmazását sérelmezi. Az én vizsgálatom középpontjában álló gyulai svábok közül senki sem kapta meg az őket ezen törvény alapján jogosan megillető kárpótlást, amikor ezt először kérvényezték. Kénytelenek voltak alkotmánybíráshoz fordulni, ami hosszas utánajárás után kimondta természetesen az igazukat. Így elkezdtek folyósítani, de néhány hónap múlva a politika ismét úgy döntött, hogy ez nem jogos, így az addig kapott pénzt vissza kellett fizetniük. Hosszas huzavona után, ma már minden jogosult kapja ezt a juttatást. A második észrevételem azonban már a törvényt bírálja, hiszen érthetetlen igazságtalanság jelenik meg benne. Azt, hogy csak a három évnél több időt eltöltöttek jogosultak a kártérítésre, érthetetlen diszkriminációnak tartom. Elmesélések és visszaemlékezések alapján tudom – ám egy laikus is kikövetkeztetheti –, hogy a kényszermunkáról csak az jöhetett korábban haza, aki súlyos betegséget szerzett kint, vagy túl idős volt a munkához. Ebben az esetben azonban (ha egyáltalán megélték ezt a törvényt) őket pontosan ugyanannyira megilleti ez az összeg, mint a hosszabb ideig távol levőket. A lelki sérülés, a fájdalom, a későbbi hallgatás kínja, a stigma azokban is megmaradt akik ”csak” egy-két- két és fél évet töltöttek a szovjet GULAG-on. Tudomásom van olyan emberről, aki három nappal volt kevesebb ideig távol, mint három év. Azt gondolom, hogy ezt az igazságtalanságot senki sem tudná észérvekkel alátámasztani.

Azért is tartom ezt a részleges kárpótlást érthetetlennek, mert az egykori elhurcoltak létszámához képest igen csekély a ma élő jogosultak köre, Menczer Gusztáv (2007) *A gulág rabtelepei* című könyvében közölt statisztika alapján 2006 januárjában a jogosultak (nyilvántartott túlélőknek) csupán 20 %-a volt már életben. Ez arra enged következtetni, hogy az államnak nem lenne a teljes, minden károsultat érintő kárpótlás olyan nagy kiadás.

Kárpátalján az egykori internáltak, illetve családjaik jogosultak voltak a magyar államtól a 2000-ben törvénybe iktatott – legnagyobb pénzüsszegű- támogatás kivételével a többi kárpótlásra, az ukrán államtól azonban nem kaptak semmit.

A kárpótlásról elmondható még, hogy bizonyos önkormányzatok (egész pontosan egy községről van csupán tudomásom) már a foglyok hazatérése utáni években is igyekeztek segíteni a hazatérőkön – akik évekig kiestek a munkából, így egykori gazdaságuk tönkrement, vagy más költözött oda –, közülük néhányan földosztásban részesültek.

Nem csupán a kényszermunka jogán érdemlik meg ezek az emberek a kárpótlást. Sok szociális problémával kellett megküzdeniük a hazatérésük után is, ezeknek orvoslásában segítséget nem kaptak. Az egykori hadifogoly, Dr. Keményfi Béla (1996) írja könyvében, hogy sorstársai közül csaknem mindegyik szerzett a kint

töltött idő alatt valami sérülést. Ő maga sántán tért haza, de a legtöbb ember hallás- vagy látáskárosodást szerzett a kényszermunka következményeként. Akinek csak a fogai és haja hullott ki, még szerencsés volt. A betegen hazatértek itthon nem kaptak táppénzt, munkalehetőségeik csekélyek voltak, a fiatalok tanulmányaik folytatásához segítséget nem kaptak, életrajzukban a kényszermunka örökké szerepelt, ezt a hatóságok sok esetben úgy kezelték mintha saját hibájukból hurcolták volna el őket. A Szovjetunióban meghaltak családtagjait nem értesítették, a legtöbben szeretteik sorstársaitól értesültek az elhalálozásról. Magyarországon azonban az özvegyi nyugdíjhoz vagy a családi pótlékhoz az itthon maradt családtagoknak szükségük lett volna halotti anyakönyvi kivonatra. Ezt vannak, akik a mai napig nem kapták meg.

Két interjúalanyom (K.M. és K.R.) tudni véli, hogy Németország küldött a magyarországi német nemzetiségűeknek az államon keresztül nagy összegű segélyt, egyfajta kárpótlást. Ez nagyjából a hetvenes-nyolcvanas években lehetett, a pénz azonban soha nem jutott el a címzettekhez. Az információt az interjúalanyaim németországi rokonai olvasták kinti újságokban. Bizonyára nagy segítség lett volna az itthoni német kisebbségnek, akik származásuk miatt sokszor nem tudtak a munkahelyi ranglétrán feljebb jutni. A jogszerűség azonban azt követelné, hogy a kárpótlást az orosz állam adja, ne a magyar és főként ne a német. *„Véleményem szerint Sztálin sem volt különb Hitlernél, ami az emberi jogok tiprását illeti. A különbség csak annyi, hogy Hitler tetteiért a németek még ma is fizetnek, az oroszok pedig még bocsánatot sem kértek senkitől. Anyagi „kárpótlásunkat” is csak a mai magyar kormány finanszírozta.”* (Várdy, 2007:278)

„A Szovjetunióban a munka becsület és tisztesség dolga!”
- „A munka szabaddá tesz!”

Mivel a lélektani fejezetben kénytelen vagyok a holocausti kutatásokból kiindulni, most kísérletet teszek a történelem két legszörnyűbb fejezetének összehasonlítására, hiszen véleményem szerint több a hasonlóság, mint a különbség.

Heller Ágnes (2002) *Auschwitz és Gulág* című könyvében próbál párhuzamot vonni a két hasonló diktatúra között. Elismeri, hogy *„A náciizmus is a tömeggyilkosok társadalma és állama volt, a sztálinizmus is: ebből a szempontból morálisan ugyanolyan szinten állnak, egyik sem gonoszabb a másiknál. A két gonosz rendszert össze lehet hasonlítani egymással, de mind a kettő tökéletesen más és más.”* Természetesen Heller Ágnes filozófiai megközelítésben gondol a haláltáborokra – nem pszichológiailag, mint én - , ezért a fejezet további részében érveket hoz arra, hogy miért ne hasonlítsuk össze a fent említett két rendszert, némileg ellentmondva az előző idézett kijelentésének. Legfőbb különbségnek a következőket jelöli meg: *„A sztálini totalitarizmus ... a történelemhez tartozik, míg Auschwitz nem tartozik a történelemhez.”* Ezzel lehetne vitatkozni, de nem ez a cél. A két rendszer lágerei közötti különbséget Vikár György (1996) fejti ki legegyszerűbben, miszerint a náci táborokba meghalni vitték a foglyokat, de életben maradtak, ha dolgozni tudtak, míg a szovjet lágerekbe dolgozni vitték az

”ellenségeket”, de az életkörülményekbe nagyon sokan belehaltak. Ezt annyival célszerű kiegészíteni, hogy az utóbbi csoport nem csupán a körülményekbe halt bele, hanem alkalmanként ugyanúgy az örök kegyetlenségébe. Galgóczy Árpád (2007: 5) GULAG túlélő fogalmaz így: *„Nem tudok különbséget tenni az elgázosítás és a tarkólövések között.”* Egy másik volt GULAG fogoly, pedig a következőképp vélekedik: *„...de ott a meghaláshoz egyébként sem kellett gázkamra vagy Auschwitz. Meghaltak ott az emberek természetes halállal a rossz ellátás, rossz bánásmód miatt.”* (Tatár, 2008; 31)

„A szovjet rendszer úgy jött létre, hogy az ellenséget osztályként, és nem fajként definiálta ”- írja Heller Ágnes (2002: 110) némileg pontatlanul. Persze a kommunista uralom fő ellensége a burzsoázia és a rendszer-ellenesek voltak, de fogolytáborba küldte Kárpátaljáról a magyarokat, Magyarországról pedig a német kisebbség nagy részét is, ami pedig már faji alapú megtorlás. A „kollektív bűnösség” kifejezés már magában hordozza, hogy a büntetés faji alapon történik.

A Szovjetunió kényszermunkatáborai kapuin az alábbi szövegek voltak olvashatóak: *„A Szovjetunióban a legnagyobb érték az ember!”* valamint egy másik táborban: *„A Szovjetunióban a munka becsület és tisztesség dolga!”*. Adódik a párhuzam az auschwitzi koncentrációs tábor bejáratán olvasható szöveggel: *„Arbeit macht frei!”* (A munka szabaddá tesz!). Heller Ágnesnek nyilván igaza van, az eszme más volt, sőt a módszerek is mások voltak, az áldozatok azonban mindkét helyen ugyanazon dolgoktól szenvedtek; az ártatlanul elszenvedett büntetéstől, az emberi kegyetlenségtől, és egyformán néztek farkasszemmel a halállal is.

*„De ki merész elmondani, amit lát?
Pocsék világ ez! Azért pusztul el,
Mert ilyen bűnökről hallgatni kell.”*
(Shakespeare: III. Richard)

Társadalmi kommunikáció a GULAG-ról szinte nincsen még manapság sem. A szocializmus idején a sztálini lágerek túlélőit hallgatásra, elfojtásra kényszerítették. Tény például, hogy mikor már a múlt rendszer csillaga leáldozóban volt 1987-ben, a Békés megyei túlélők hazatérésük negyvenedik évfordulóját méltóan szeretnék volna megünnepelni, erre engedélyt kértek az illetékes szervektől. A megyei pártbizottságtól azonban azt a választ kapták, hogy amire ők emlékműsort készítenének, az nem is létezik, hiszen polgári személyt sosem deportáltak a Szovjetunióba. Mindez a túlélőkre nem csupán pszichológiailag gyakorolt negatív hatást, de társadalmi megítélésüket is gyengítette, valamint újra rákényszerítette a hallgatási kötelezettségre. Nem csupán a kint töltött időben szenvedtek ezek az emberek, hanem a magyar kormány is büntette őket a szégyenérzettel. A hazatérők legtöbbször örökké ”ellenségek” maradtak.

A kényszermunkatáborokból hazatért emberekből létrejött Magyarországon egy ”B” társadalom, egy társadalmon kívül – az alatt – álló népes embercsoport. Akik közül jónéhányan nem tanulhattak tovább, akik nem kaptak munkát, akik szégyenükben elhagyták a kis településeket, ahol családjuk élt, hogy Budapest

embertömege között talán elbújhatnak. A "B" társadalom összetartóbbnak bizonyult, mint az "A". Tudták, csak egymásra számíthatnak, csak egymás megvetésétől nem kellett tartaniuk. A többségi társadalom véleménye szerint ugyanis „ártatlanul nem vittek el senkit GULAG-ra”, amit cáfolni a tíz év kényszermunkáról hazatért egykori foglyok nem tudtak, mert az agymosás ellen csupán szélmalomharc lehetett volna. Ők ehelyett segítették egymást. Ki tudja hányan éltek volna túl az itthoni élet-újrakezdést, ha ez a természetes támogató rendszer nem alakul ki. A többségi társadalom bizonyos elemei fennhangon hirdették, hogy az elhurcoltak bűnösök, a szelídebbek is úgy tudták, ezek az emberek önként mentek a Szovjetunióba. (A GULAG és a malenkij robot közti különbséggel nem voltak, nem lehettek tisztában.) Meg nem kérdőjelezhető igazságként fogadta el a nép az ideológia hatására, hogy a háború természetes velejárója a kényszermunka vagy a büntetőtábor. A falvak egykori internáltjai is csak egymással beszélhettek közös múltjukról, suttogva. A gyermekeknek nem mondhatták el, hiszen féltő, hogy valamit elszól az iskolában. A munkaközösség kivetette, lenézte (volna) őket ezért. Együtt azonban előjöttek, és előjönnek a mai napig a történetek, mint a lezáratlan múlt emlékképei. Az idősekkel ma sem könnyű interjút készíteni a témáról, bizalmukba csak akkor fogadnak, ha igazolhatóan "leszármazott" a kérdező. Viszont ha befogadnak a biztonságos határral őrzött csoportba, azzal mintha családjukba fogadnának. Miután megosztották a titkot, szeretettel hívnak-várnak bármikor magukhoz beszélgetni, vagy csak uzsonnázni. A társadalom tehát az '50-es években tagozódásnak indult, ami természetes. Az viszont nem, hogy a két csoport között szakadék keletkezett, amit a közös fájdalom elhallgatása okozott. A "B" társadalom annyira megtartotta magának titkát, hogy a mai napig kommunikációs hiány áll fenn.

Gereben Ágnes (2008) *Beszélgetések a GULÁG-ról* című könyvében állítja, hogy bár már fellelhetők hiteles irodalmak a szovjet fogolytáborok szörnyűségeit illetően, ennek ellenére a mai napig vannak, akik szépíteni próbálják az eseményeket, vagy legalábbis realizálni. Élesen bírál több magyar közéleti személyiséget, akik olyan valótlanosságokat írtak a szovjet kényszermunkatáborokról, amelyek pozitívabbnak állítják be az eseményeket, mint azok valójában voltak. Nem lehet csodálkozni tehát azon, hogy az embereknek ilyen kevés információja van a GULAG-ról, ha hazánkban a mai napig folyik ekörül egyfajta kódosítás, "jobb színben feltüntetés". Mintha valakinek még mindig érdeke lenne ezeket a történelmi tényeket titokban tartani. Nem tartom fontosnak, hogy okokat vagy bűnösöket találjunk ehhez a folyamathoz. Áldozatok vannak, akik hála Istennek beszélnek erről, így hamarosan megoldás is születhet. Fontos, hogy az emberek többet tudjanak meg például a malenkij robot borzalmairól, hiszen féltő, hogy ha elfelejtjük, akkor a történelem ismételni fogja önmagát. Tatár Rózsa (2008) írta *Túléltek!* című könyvének kezdetekor, egyfajta mottóként: „*Lejegyeztem, hogy a múlt ne válhasson jelenné...*” Érthető lenne persze a felejtés, ha olyan magyarázatot lehetne rá adni például, hogy a kollektív tudatalattiban rejtettük el ezeket a történelmi emlékeinket, hátha ezzel elkerülhetjük a fájdalmas szembenézést. Ezt a felvetést azonban kizárja az, hogy a hasonló borzalmakkal járó német koncentrációs táborok nincsenek elfelejtve.

Azokról tanulunk, tudunk, olvasunk, filmeket készítenek, és mi nézzük ezeket. Ez az emlékezés magyarázata is egyben, hiszen a kulturális amnézia a lehetséges reprezentációs formákon alapul (pl. könyv, film stb.). Ha az emlék nem kap formát, hontalanná válik, és elfelejtődik. Különösen, ha nem vagy nehezen önthető adekvát formába. Bizonyított, hogy azon tragikus események, amiknek emlékét táblák és tradíció szerinti megemlékezések őrzik, megmaradnak a kollektív emlékezetben, míg a rítusoktól mentes, ugyanolyan súlyú tragédiák feledésbe merülnek. (Tota, 2001). A társadalmi nyilvánosság lehetősége adott a malenkij robot túlélőinek, ma már törvényes joguk, hogy publikáljanak a témában. A negyven év hallgatás és a megfélemlítés hozadéka azonban, hogy a mai napig keveset tud a társadalom a történelmünk ezen időszakáról. A holocaust túlélők tudtak élni a joggal, hogy ügyük nyilvánosságra kerüljön, a fennmaradt tárgyi bizonyítékok segítségével. A GULAG szörnyűségeit nem dokumentálták filmekkel, fotókkal, így a túlélők történeteire, emlékeire kell hagyatkoznunk. A kiadott visszaemlékezések és emlékkötetek száma egészen magas, és a levéltárakban és könyvtárakban is számos visszaemlékezés található. És bár ezek az élettörténetek, sorsok még nem ismertek széles körben, a múlt többé nem tagadható le. Azt, hogy miért van viszonylag kevés szakirodalom és visszaemlékezés a malenkij robot témájában, könnyen megérthetjük Magyarország szocialista múltjának ismeretében. László János *A történelem szociálpszichológiája* című tanulmányában azt írja, hogy az ilyen traumán átesetteknek nagyjából negyven év szükséges, mire megemlékezést kezdenek írni. A malenkij robotra internáltak esetében azonban, mikor letelt a hallgatásba burkolózva töltött negyven év, hazánkban még szocializmus volt, amikor –mint az ismeretes– nem jelenhetett meg ilyen típusú mű. Sajnos, a rendszerváltást nagyon kevés egykori internált élte meg, főleg olyan jó egészségi állapotban, hogy könyvet tudott volna írni. Az azonban érthetetlen, hogy tudományos munkák is korlátozottan állnak az érdeklődők szolgálatára. A tudományágak közül leginkább a történelemtudomány foglalkozott a témával, holott pszichológiai, szociológiai, szociálpolitikai, jogi, filozófiai, sőt még irodalmi és egyéb művészeti aspektusa is van a történelem e szakaszának.

A magyar irodalom – szerintem – legőszintébb verseiből, a lágerversekből sokat idézek a könyvben, hiszen mi más képezné le olyan tökéletesen a lágerélet valóságos szenvedését, mint azok a versek, amiket ott írtak a rabok. Gondolatban íródtak ezek a versek, szájról szájra adták tovább az emberek, majd hazatérve lejegyezték őket. Strófákba foglalt üzeneteikből tanulhatnak az őket követő nemzedékek. Sok vers szerzője ismeretlen, talán nem is tért haza, jeltelen sírban nyugszik valahol Oroszországban. Dupka György áldozatos munkájának köszönhetjük, hogy a kárpátaljai „lágerverseket” összegyűjtötték, és kiadták *Istenhez fohászkodva...* címmel. Nagy áttörést jelentene a GULAG foglyok rehabilitációjában, ha ezeket a művészi értékkel bíró emlékeket az iskolai szöveggyűjteményekben olvashatnánk. A szenvedés oly erőteljes és őszinte leképezései ezek a versek, mely össze nem hasonlítható a mindenki által ismert és elismert költők viszonzatlan szerelem miatti gyötrelmeivel.

Amikor a könyvtárakban megkezdtem kutatómunkámat, döbbenet tapasztaltam, hogy a visszaemlékezések nagy részét én kölcsönöztem ki először. A nyilvánosság most már alkotmányos joga a malenkij robot túlélőinek. Az alkotmány nem garantálja azonban azt, hogy valaki ezt meg is hallgatja, el is olvassa.

*„Hiába hirdeti a Törvény,
hogy csituljon el minden örvény,
és tilos még a szó is róla —
asszonyok könnye hull a hóra.”*
Kecskés Béla - Kísértő múlt

A társadalmi igazságosság nézőpontjából vizsgálva a kényszermunka táborokat, több jogos sérelmet, törvénysértést is fel lehet sorakoztatni. Szeretnék erre is egy kicsit kitérni, hiszen elgondolkodtató és remélem figyelemfelkeltő.

A második világháború idején a hadifoglyok (a civilek is hadifogolynak voltak regisztrálva) az 1929. július 27-én elfogadott harmadik genfi egyezményben foglalt bánásmódra voltak jogosultak. Ennek értelmében tilos bármilyen formában életének vagy egészségének veszélyeztetése, megfélemlítése, vele szemben megtorló rendszabályok foganatosítása. Kötelesek a foglyokat emberhez méltó körülmények között elhelyezni. Biztosítani kell kapcsolattartásukat a külvilággal. Kötelesek a háború befejezése után a békekötést követően a foglyokat hazaszállítani. Kötelesek a foglyokat nyilvántartásba venni, és elvileg, ha lehetséges nemzeti hovatartozás szerint csoportosítani. A hadifoglyokat lehet alkalmazni munkavégzésre (illetve a tiszteket csak akkor, ha önként vállalják). Az előírtak közül kijelenthető, hogy a szovjet GULAG-on egyedül az utolsó mondatot tartották be.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata egy az ENSZ által elfogadott nyilatkozat, amely összefoglalja az ENSZ álláspontját a minden embert megillető alapvető jogokról. A Nyilatkozatot a II. világháború borzalmai ihlették, és 1948. december 10-én fogadták el. A Nyilatkozat bevezetőből és 30 cikkelyből áll, meghatározván az emberi jogokat és alapvető szabadságokat, amelyek mindenhol a világon valamennyi férfit és nőt megilletnek mindenféle megkülönböztetés nélkül. A nyilatkozat elfogadásakor a Szovjetunió már ENSZ tag volt, így különösképp elvárható lett volna a szabályok betartása. Az utolsó "polgári hadifogoly" szállítmány 1949 legvégén érkezett haza, akiknek ugyan javultak az utolsó két évben az életkörülményeik, mégsem lettek betartva az E.J.E.NY.-ban foglaltak. (Jogosan számon kérhető, megszegett cikkelyek: 1., 4., 5., 9., 18., 19., 23., 24.)

Az emberi jogok lábbal tiprása minden módon megvalósult a szovjet munkatáborokban. A legmegdöbbentőbb számomra az, hogy több bizonyíték is következtetni enged arra, hogy a nőknek hormonkészítményt adtak. Az első időkben tablettaként vagy injekcióként, később vélhetőleg a teájukba keverve. A Tatár Rózsa (2008) könyvében visszaemlékező nők és saját interjúalanyaim is ugyanarról számoltak be: a kint töltött három – négy – öt év alatt egyszer sem menstruáltak. A hormonkészítmény célja talán pont ez volt, valamint a női munkaerő "felerősítése" férfinak való munkára. Fogamzásgátló készítményként is szánhatták, de nem

funkcionált igazán jól. Születtek gyerekek a lágerben, bár a nagy részük sajnos holtan vagy életképtelenen. Ennek oka a gyógyszeren kívül lehet még a megfelelő táplálkozás hiánya, a munka és életkörülmények minősége is. Nagy valószínűséggel a férfiak pedig brómot kaptak, hiszen például Kálmándi Papp László (1997) kint töltött évei alatt impotenciáról számolt be. A hormonkészítményről a történelmi, ténszerű tanulmányok zöme említést sem tesz, de a többi sem tudja bizonyítani. Egészségkárosító hatásuk azonban valószínűleg hosszú távon is volt. Interjúalanyaimat hazaérkezésük után orvos utasította, hogy a következő három évben ne vállaljanak gyermeket.

A "polgári hadifoglyok" életébe történő ilyen mértékű beavatkozást felháborítónak tartom, mivel egy nő legalapvetőbb jogának kellene lennie a nőiességet és későbbi gyermekvállalását befolyásoló gyógyszer beszedéséről való döntéshozás. „...*emlékszem nagyon féltünk, hogy soha nem lehet gyerekünk.*” (Tatár, 2008; 22)

Az 1944-45 közötti internálásnak nem lehet a törvényi hátterét leírni. Szovjet parancs természetesen volt, azonban nincs olyan kétoldali államközi szerződés, amelyen a polgári személyek kényszermunkára való internálása alapulna. Az események mozgatórugója véleményem szerint egyszerűen az a tény, hogy a történelmet a győztesek írják. Ez azonban feltételezi, hogy a vesztesek – mi – ezt engedték. Nem tártuk nagy nyilvánosság elé, amivel átírható lett volna.

A szovjetek hadi kárpótlásul vették igénybe a munkaerőt, ami ellen a magyar ideiglenes kormány nem sokat tett vagy tehetett. Kikötötte ugyan, hogy magyar nyelvűeket vagy olyan német nyelvűeket, akik magyarnak vallják magukat, nem vihetnek el, ez a leirat azonban csak akkor vált nyilvánossá, amikor a deportáltak már kint voltak. Több túlélő is emlékszik, hogy az első oroszországi összeírásnál a szovjet tisztek megkérdezték tőlük, hogy milyen németek ők, hiszen magyar anyanyelvűnek vallják magukat. Ők válaszolták, hogy magyarországiak, tulajdonképp már csak a nevük német. Így derült ki, hogy a szovjet lágerekbe birodalmi németeket vártak, csak a harcok nem álltak úgy, hogy őket tudják deportálni, így a magyarországi svábokat küldték a munkaerőre szoruló országba. A kényszermunkások egy része – a szénbányában dolgozók – abban az abszurd helyzetben voltak, hogy a szénkitermelésüket az USA-ba szállították viszonzásul, mert az Egyesült Államok hadi segítséget nyújtott Oroszországnak, az ellenségek, köztük Magyarország legyőzéséhez.

Sokak szerint a GULAG működésének indoka, oka és magyarázata a szovjet munkaerő-igény, mivel Moszkvában már 1939-ben egyeztetések zajlottak róla, hogy melyik iparágnak hány kényszermunkásra lenne szüksége. Nyilván ez a szám nagyobb volt, mint amekkora a tényleges munkaerő-igény, hiszen a kényszermunka gazdasági haszna jóval a fizetett munkaerő alatt van. Egy interjúból tudtam meg a következőket: A szovjet tervgazdálkodásban normarendszer volt. Előre kiadott mennyiséget kellett termelni. De ha a nap vége előtt kész volt a teljesítendő mennyiség, másnap magasabb volt a norma. És ha azt nem teljesítették, akkor csak fél adag ételt kaptak. Trükközniük kellett: lassabban dolgoztak, hogy másnap se

haljanak éhen. Egy másik interjúalanyom munkatársaival közösen kiderítette, hogy az orosz törvény a külföldiekre nem vonatkozik, csak az oroszokra. Így amikor dupla normát kellett volna teljesíteniük, hosszabb munkaidővel, élelem nélkül (pl. ünnepnapokon), azt nem csinálták meg. „*Ünnepeljen aki akar, mi nem ünnepelünk*” - mondta. (M.J.)

„Az elveszített szülőt, gyermeket, az elrabolt éveinket
visszaadni senki nem tudja, de legalább – néha –
beszélnek végre már rólunk is, a névtelen seregről.
Még ma sem tudjuk mik voltunk: deportáltak,
internáltak, hadifoglyok, elhurcoltak, kényszermunkások,
jóvátételi közmunkások...–de az elnevezés nem fontos már nekiünk,
csak az emlékmű legyen készen, mielőtt mi is lehunyjuk a szemünket.”
(Szebeni, 1993: 13)

A társadalmi konfliktus lehetséges feloldásának útját a kommunikáció megindulásában és a rehabilitációban látom. Csupán egyetlen könyvben –Kormos Valéria és Várhelyi András (1990) művében– találtam olyan interjút, amelyben a malenkij robot valóságát a másik oldalról próbálják megvilágítani. Tagadhatatlan, hogy a második világháborúban a német nemzetiségűek összegyűjtését az oroszok nem tudták magukban megszervezni. Többnyire magyar szimpatizánsok segítették ezt, ezen embereket azonban kevesen kérdezik meg manapság, hogy miért csinálták. Az interjúból, ahol végre megkérdeztek egy egykori policot, abszolút hárítás olvasható ki. A férfi azzal nyugtatta magát, hogy a háborúnak mindig vannak emberveszteségei, valamint, hogy ezek az emberek kárpótlást kaptak és „hősök” lettek. Megfigyelhető, hogy a kényes kérdésekre nem emlékszik. Az „új rend” megszilárdításának szolgálatában tette, amit tett, valószínűleg hitből, bizalomból vagy félelemből. Az, hogy interjút adott az **Emberrablás orosz módra** című könyvbe, megbánásra enged következtetni. Nem tőlük van szükség azonban megbánásra. Az ő szavukra, emlékeikre azért van szüksége az utókornak, hogy mindenki láthassa, a policok is ugyanolyanok voltak, mint az áldozatok. Szerencse kérdése, hogy ki melyik sorba kényszerült beállni. Az utókornak tanulnia kell tőlük is, hogy ne lehessen őket ideológiákkal elbutítani, felbujtani. A vége ugyanis csak tagadás vagy megbánás lehet.

Szebeni Ilona sok interjú tanulsága alapján összegzi a rehabilitáció fontosságát: „Az elhurcoltak nem gyűlölködnek, nem él bennük bosszúvágy, nem követelőznek, legfeljebb kérnek. Kérnek –velem együtt– megbecsülést, tiszteletadást, legalább életük utolsó éveiben, mert régen rászolgáltak, megérdemelnék.” (Szebeni, 1993: 5) Akad természetesen, aki ezt másképp –talán ennek ellentmondva– fogalmazza meg: „... hiába múlt el annyi esztendő, a lelkek mélyén nincs megbocsátás. Talán más lett volna, ha a szenvedőknek később, itthon egy jó szót mondanak, emberségesek hozzájuk – de ez mindig elmaradt.” (Kormos – Várhelyi, 1990: 107) És azok, akik kint haltak meg, szintén nem lettek feloldozva ”bűneik” alól. Pedig Hamvas Béla

szavaival élve: „A lélek a túlvilágon csak akkor nyugszik meg, ha akad a földön valaki, aki élete igazságát kimondja”.

A kérés ugyanaz: minden túlélő és leszármazottai szívében a rehabilitálás kérése szunnyad. Mikor egy internált hazatérése után megkérdezte az illetékesektől, hogy miért vitték el, a következő választ kapta: „Azt mondták, hogy sajnálatos tévedés volt, és örüljek, hogy élve hazajöhettem.” (Tatár, 2008; 60) Ez a legtöbb, amit eddig hallottam: sajnálatos tévedés. És ezt is csak egyetlen embernek mondták. A rehabilitáció nem egyenlő a kárpótlással. A pénz nem úzi el a félelmet, a riadt tekintetet. Tatár Rózsa könyvében egy túlélő meséli el sorstársa történetét, akihez sok évvel a kényszermunka után ápolónőként dolgozva betegként került az az ember, aki miatt kivitték őt a rabságba. Elmondta a férfinak, hogy honnan ismerik egymást, akinek lelkiismeret-furdalása lett, és hogy ez enyhüljön, rá akarta íratni a lányra egész vagyonát. Az ápolónő ezt nem fogadta el, az elszenvedett fájdalom mértékét jól tükrözi válasza: „Azt az öt évet ezzel nem lehet jóvátenni...” (Tatár, 2008; 63) Sok túlélő a mai napig bezárkózva él, a történetükről nem vagy alig beszélnek. Van, aki még mindig retteg tőle, hogy visszakerülhet a lágerbe.

Az elhurcoltak nyilvános, kollektív erkölcsi rehabilitálására lenne végre szükség. A magyar civil szervezetek sokat tesznek, hogy tisztára mossák a meggyalázottak nevét és emlékét. Itt lenne az ideje, hogy a hatalom is – amely elkövette, vagy megengedte a törvénysértést – tegyen valamit rehabilitációjuk érdekében.

Az általános nézet, miszerint *”ártatlanul nem vittek el senkit büntetőtáborba”*, sajnos még ma is él, ezzel kell a mai napig küzdeniük – ha maradt még hozzá erejük – a túlélőknek. Fontos előrehaladás lenne a rehabilitálásukban, ha legalább a közvélemény elismerné, hogy ezek az ártatlan emberek büntetlenül igazán sokat szenvedtek. Ha megszűnnének az olyan sztereotípiák, miszerint önként mentek malenkij robotra. Ennek útját abban látom, hogy a gimnáziumi történelem tananyagában szerepelnie kell végre a sok százezer embert érintő *”modern rabszolgaságnak”* részletesen, pontosan. Magyarország területén 56 gyűjtőtábor volt, amelyek közül ma csupán néhány épületén van emléktábla. Emlékműveket pedig állítanunk kell. A mi erkölcsi kötelességünk mártírjainknak megadni a tiszteletet, a végtisztességet.

A KUTATÁS MÓDSZEREI

Fontosnak tartom megosztani kutatási tapasztalataimat a kortárs segítő foglalkozásúak szélesebb olvasókörével, és ezzel is felhívni a figyelmet a kényszermunka túlélőivel és leszármazottjaival folytatott segítő munka jelentőségére és sajátosságaira, amely témával csak elvétve találkozhattunk a szakirodalmakban. Ennek megfelelően munkám módszertani keretét két, egymással szoros összefüggésbe hozható megközelítés alkotta. Az egyik a vizsgált jelenségre vonatkozó történelmi dokumentumok tanulmányozása a számomra elérhető

forrásmunkák alapján (levéltári kutatás). A vizsgálat másik módszere a kvalitatív interjú. Az élettörténetre, ezen belül különösen a malenkij robottal kapcsolatos tapasztalatokra összpontosító mélyinterjú a korábban el nem beszélt traumatikus élmények megközelítésének célszerű, kézenfekvő eszköze.

A kutatás Gyulán, a Békés megyei levéltárban vette kezdetét, hogy interjúalanyaim lakhelyének történetét megismerve jobban kontextualizálhassam és megfelelő mélységben értelmezhessem a személyes történelmi emlékeket. A levéltári nyilvántartás alapján egy statisztikát készítettem a gyulai internáltak adataival. Ez a nyilvántartás a deportáltak személyes és családi adatait tartalmazta: a gyermekek számát, nemzetiségek és nemek szerinti arányokat stb. A levéltári munka során kiderült, hogy a gyulai internáltak 30 %-a nő, és csupán 9 %-uk volt katona. Az elhurcoltak 100 %-a magyar állampolgár és magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Senki sem párttag, és nem vettek részt partizánakciókban. Megtudtam továbbá, hogy Gyuláról 1945. január 10-én mintegy 1.500 – 1.600 főt indítottak útnak a Szovjetunió irányába a gyulai huszárlaktanyában kialakított gyűjtőtáborból. Valamennyien német származású 17–45 év közötti férfiak, és 18–30 év közötti nők voltak, az ún. Németváros lakói. Gyulán nem alkalmaztak „begyűjtési cseleket”, hanem a totalitáriánus lélektani terror eszközeit alkalmazták, „önkéntességre” hivatkozva. A túlélők visszaemlékezései szerint a köztereken megrendezett „hírmondó dobolással” adták tudtára a helyi lakosságnak, miszerint „... aki nem jelentkezik, annak kiirtják az egész családját.” Ez volt az „önkéntes jelentkezés” csapdája.

A gyulaiakat a Sahtiban, a Nova Sahtiban és a Nyisdában lévő lágerekbe internálták (1601 – 1603 számú lágerek), és ott többnyire szénbányákban dolgoztak. 1948 júliusától 1949 novemberéig tartott a túlélő gyulaiak hazaszállítása, amit a templomban harangszóval és hálaadó misével ünnepelt a város akkor és azóta is minden év júliusában.

A mélyinterjú elkészítésénél a hólabda-mintavételi eljárás stratégiáját követve az első általam ismert interjúalanyt arra kértem, hogy közeli ismerősei körében nevezzen meg olyan személyeket, akik hozzá hasonlóan a malenkij robot túlélői. Ezzel az eljárással 12 túlélővel sikerült személyes kapcsolatba kerülnöm előzetes telefonos kapcsolatfelvétel után. Jeleztem a mélyinterjú célját és időtartamát. Egy főt kerestem fel sikertelenül, ő elutasította megkeresésemet. A beszélgetéseket digitális formában rögzítettem, és emellett a legfontosabb mozzanatokot jegyzeteltem. Az interjúalanyok beleegyeztek ebbe az eljárásba, egy fő kivételével, aki kérte, hogy ne rögzítsem a hangját, így ez esetben csak jegyzeteltem.

Az interjúkat természetes környezetben, a megkérdezettek saját otthonaiban rögzítettem (etnometodológiai eljárás). Az interjúkészítés alapját egy 12 kérdésből álló, félig strukturált interjú-protokoll alkotta, amelynek fókuszában a malenkij robotra való elhurcolás négy emlékezeti idő-dimenziója szerepelt: (1) elhurcolás előtti állapot; (2) a tömeges elhurcolások folyamatának személyes megélése; (3) a gyűjtőtáborokra való személyes emlékezések; (4) a túlélők jelenlegi élethelyzeteire fókuszáló kérdések.

Az alábbiakban a tizenhárom interjúalany történetének rövid összegzése következik:

Eset #1 E. B. A most 85 éves eleki bácsi az 1941-es népszámláláson német anyanyelvűnek vallotta magát. A kényszermunka két és fél éve alatt végig vasércbányában dolgozott. Kint az a szóbeszéd tartotta bennük a lelket, hogy hazatérésük után nagy összegű kárpótlásban részesülnek majd. Ez elmaradt. Fia, aki 9 hónapos volt, mikor apját elvitték, hazaérkezésekor nem ismerte meg. Ez a gyermeke később a katonai pályát választotta, ahol a neve magyarosítására kényszerült.

Eset #2 E. N. Az eleki asszonyt csellel vitték el, azt mondták, élelmet kapnak, azért kell, feliratkozzanak. A fiatalasszonyt férje önként követte. Sok kegyetlenkedésről és megfélemlítésről számol be. Elmondása szerint bottal verték az örök őket. A legtöbb visszaemlékezővel ellentétben, az ő lágerükben minden nap munkanap volt, csupán évi két szabadnapot kaptak. A mai napig nagyon fél, kérte hogy se neve, se hangja ne szerepeljen sehol, mert ő „nem akar visszakerülni” a lágerbe. Hazajövetelükkor megfenyegették őket, hogy egész családjukat megölik, ha beszélnek a kint töltött évekről. Férjével együtt két és fél év után térhettek haza. Nem beszélt róla 60 évig, saját gyermekei sem tudták, hogy kint volt. Kárpótlást nem kap, mert néhány hét hiányzott a három év ledolgozott időhöz.

Eset #3 H. B. Férjével együtt ment ki a német származású gyulai lány. Hároméves kisfiukat kényszerültek itthon hagyni a nagyszülőkre. Hárman voltak testvérek, mindhármukat elvitték. A húgát „megkorosították” a kivitelhez, azaz a tizenhét éves lányt tizennyolcnak regisztrálták. Férjétől és húgától különválasztva, építkezésen, majd szénbányában dolgozott. Testvérei hazakerültek Oroszországból, férjének azonban nem volt ekkora szerencséje. Nem sokkal kiérkezésük után egy munkahelyi baleset következtében életét veszítette. Hazatérve fia nem ismerte meg, nem fogadta el. „Minket úgy vittek ki, mint bűnözőket” – mondja a mai napig is fájdalommal. A legtöbb kérdésre kitérő választ ad, nehéz a beszélgetést a malenkij robot témájának medrében tartani, így inkább hagyom, hogy unokáiról meséljen.

Eset #4 P. J. A tizennyolc éves fiú, amikor elvitték nem esett kétségbe, hiszen világot akart látni. Megérkezésükkor az orosz civilek köpködték őket, eddigre azonban már régen rájött, hogy ez mégsem csupán utazás. Négy év után, soron kívül egy hadifogoly-szállítmánnyal jött haza, a messzebről hazafelé tartó, útközben elhunyt hadifoglyok helyét kapták meg a vagonban. Nem emberségből, hanem mert a létszámnak stimmelnie kellett. Később hátránya lett a múltja miatt, amikor egy „káderező” bizottság előtt azt mondta, hogy jól nem tud mondani az Oroszországban töltött időről, így lefokozták. „*Nem lehet elképzelni. Nem tudja elképzelni senki, aki nem volt ott lent, hogy az, hogy néz ki az a bánya.*” – Négy éven át fekvé dolgoztak és lapátolták a szén.

Eset #5-6 K. R. és K. M. Gyulai házaspár, akik kint ismerkedtek meg. Öt évet töltöttek kényszermunkán, hazatérésükig a feleség családját kitelepítették. Azt mondják a kárpótlásról, hogy szívesen elcserélnék a havi húszezer forintot arra, hogy ha „csak” kevesebb, mint három évet kellett volna kint lenniük. Ebből arra

következtetek, hogy nem tartják igazságtalannak a részleges kárpótlást. Arra még szívesebben elcserélnék természetesen, ha az egésztest meg nem történtté lehetne tenni. A bocsánatkérést – úgy gondolják – nem lehet elvárni, mert a németiség még mindig tövis a hatalom szemében. Mielőtt az interjúra mentem, egy nappal korábban bejelentkeztem. Emiatt az interjú előtti éjszaka a feleség – saját elmondása szerint – nem tudott aludni, folyton a robotra gondolt.

Eset #7 S. M. Tizennyolc évesen vitték el a gyulai fiút, öt év kényszermunkára. Édesapjával együtt raboskodott, akiről szemlátomást szívesen mesél. Senkit nem hibáztat, belenyugvással mondja: „Rossz időpontban születünk.” Könyvespolca tele van a malenkij robotról szóló könyvekkel. Elköszönésemkor ajándékozott nekem egy faragott angyalkát, amit ő személyesen készített, hiszen S. M. fafaragó művész.

Eset #8 S. E. A tizenhét éves gyomai lánynak az összeírások reggelén még nem volt jelentkezési kötelezettsége, estére azonban levitték a korhatárt egy évvel. Vőlegényével ment ki, aki kint életét vesztette. Az öt éves távollét végén ismerte meg későbbi férjét, vele költözött Gyulára. Végtelenül pozitív, vidám személyisége van, nem dramatizálja a kint töltött éveket. Ezt jól illusztrálja az általa elmondott következő történet: „Talán még én is gonoszabb lettem volna fordított helyzetben velük szemben, mint ők voltak velünk. Egyszer előfordult, hogy az egyik házból kijött egy néni, és a kötényében volt egy pár uborka, ami volt neki, azt gyorsan odadugta. Hát ez annyira nemes gesztus volt tőle, hogy én akkor is azt mondtam, hogy szegény biztos azért adja, hátha az övéinek is ad valaki valahol valamit.”

Eset #9 S. T. Édesanyja révén német, így huszonegy éves fiúként elszállították Oroszországba húgával együtt. Szénbányában, 60-80 centiméter magas vajatban dolgozott, öt évig volt kint. A nyolc órás munkaidejük sokszor tizenegy órára nyúlt, ilyenkor a meg nem kapott ebédjüket később nem kérhették. Későbbi munkahelyén a szemére vetették, hogy „múltja is van” (gondoltak itt a kényszermunka éveire), ezért nem léptették elő.

Eset #10 M. J. Bátyjával és nővérével vitték el a huszonnégy éves lányt. Szénbányában dolgozott, de viszonylagosan könnyebb munkára osztották be a beteges, gyöngé lányt. Hazajövetelükkor orosz barátaiknak otthagyták a dolgaikat ajándékba. Filozófiája, hogy a sorsunkat el nem kerüljük, ugyanis akiket kimentettek az internálандók közül, így itthon maradtak, megbetegedtek, és nem éltek sokáig. „Gottes Mühle mühlen. Langsam, aber bestimmt” (Isten malmai örölnék. Lassan, de biztosan). A mai napig irtózik a bányáktól, a bezártságtól.

Eset #11 R. M. Húsz évesen, lányként kényszerült kimenni a Szovjetunióba. Német nevű, de családja magyarnak vallotta magát. Három bátyjával és sógorával indultak útnak. Élelmet közösen csomagoltak, de mivel a férfiakat és nőket külön vagonba rakták, nem maradt nála élelem. Sok különböző munkahelye volt, a bányától a konyháig. Három és fél év után tért haza, „a szép éveinket ott pazaroltuk el”. Bátyja egy szomszédos lágerben volt, egyszer meglátogatta őt. A fiú sírva ment el, hogy milyen embertelen munkát kell a húgának végeznie.

Eset #12 H. M. Huszonkét évesen, hajadonként vitték ki a gyulai lányt. Németül nem beszélt, de neve német hangzású, ami ugyan kis ékezet-elhagyással nem tipikus

sváb, de édesanyja neve alapján mennie kellett neki és testvéreinek is. A mai napig nem érti, hogy hogyan tudott olyan nehéz fizikai munkát végezni, három és fél évet szénbányában dolgozott. Hosszú betegségében – krónikus tüdőgyulladás – nem tudni miért, az oroszok átszállították a halottasházba. Ott töltött egy éjszakát, félt elaludni. Reggel vették észre, hogy még él, így visszakerült a kórházba. Hazatérésekor Németországba szállították, vélhetőleg azért, mert az oroszok el kellett hogy számoljanak a németeknek a létszámmal. Haza kellett szöknie, hiszen családját nem telepítették ki.

Eset #13 F. E. Tizenkilenc éves lányként ment ki Gyuláról három év és hat hónap kényszermunkára. Családja magyar érzelmű német család. Azt emeli ki a tábori körülmények közül, hogy olyan szorosan aludtak, hogy ha egy fordult, a többinek is fordulnia kellett. Sokat volt beteg, véleménye szerint csoda, hogy életben maradt, hiszen „már itthonról, mikor elvittek, mindenki sajnálkozott, hogy nem jövök haza”. Láthatólag szívesen beszél a történeteiről.

A fenti tizenhárom túlélővel készített interjúkból valók az idézetek, amiket a következő fejezetben használok. Valakinél valós, esetenként fiktív monogramot alkalmazok, az interjúkból csak a téma szempontjából releváns részeket idézem.

Igaz, hogy mindössze tizenhárom malenkij robotot túlélő időssel készítettem mélyinterjút, de ha ezen interjúkból szerzett adatokat ötvözőm az egyéb forrásokból szerzett ismeretekkel, a továbbiakban más helyzetkép körvonalazódik a túlélők testi-lelki állapotáról.

LÉLEKTANI ASPEKTUS

Közvetlen hatások

Több szerző, mint például Heller Ágnes (2002) vagy maga Bruno Bettelheim (1999) is párhuzamot von a szovjet GULAG és a náci koncentrációs táborok között, így én is a holocausti kutatásokból indultam ki a túlélőkre akkor és jelenleg nehezedő pszichológiai nyomásról való gondolkodásban, hiszen a GULAG szigetekről –tudomásom szerint - nem készült ilyen jellegű kutatás.

Bruno Bettelheim (1999) *A végső határ* című könyvében jól bemutatja a náci koncentrációs táborát átéltek lelki világát. Először a kényszermunka során átélt megalázó és ellehetetlenítő körülményeket sorolja, az egész jelenséget „szélsőséges helyzet”-nek nevezve. Ilyenek például az időjárás, a súlyos alultápláltság, éhezés, az ezzel mégis együtt járó kemény fizikai munka, az ellenőrzés és beszabályozás terhe, az orvosi ellátás hiánya, vagy nem elegendő szakmaisága, az internálás okának és hosszúságának titkossága, a halálfélelem, és a megküzdési mechanizmusok hiánya. Bruno Bettelheim szerint a különböző politikai fogolytáborok célja megtörni a foglyok egyéniségét, azokat kezelhető masszává változtatni, ezzel egyidejűleg rettegést kelteni a társadalom többi tagjában.

A gondtalan fiatalok mindennapjait éltek interjúalanyaim a deportálást megelőzően, a világháború Gyulán nem érezte olyan erősen a hatását. Volt mit enniük, alkalmanként szórakozni is jártak, készültek családot alapítani vagy továbbtanulni. Ekkor a politika egy tollvonással elvágta életútjukat, jövőjüket. A normális életből kerültek át egyik napról a másikra a pokolba. A Bettelheim által szélsőséges helyzetnek nevezett életkörülményekkel, és lelki terrorral találták szemben magukat. A GULAG kitalálói és működtetői célja megtörni a rabok egyéniségét, ennek útját az emberek korábbi **identitásától való megfosztásban** találták meg. A megalázásnál, az emberi méltóságtól való megfosztásnál nincs hatásosabb lelki terror. Az ember, ha elveszti önbecsülését, jó értelemben vett büszkeségét, személyisége elsorvad. Rengeteg megalázó helyzetet meséltek a túlélők, ami rosszabb volt nekik, mint a büntetések.

„Ahogy mentünk be az „új otthonunkba”, na ott köpködtek minket az oroszok.” (P.J.)

„Van olyan képeslapom, ahol megírtam, hogy itthon a disznók vályújából szívesebben ennék, mint ott. Olyanok se voltunk ott, mint az állatok.” (S.T.)

„Az örök kísértek fegyverrel, mint valami bűnözőket, rablógyilkosokat.” (K.M.)

„Azzal a nehéz lapáttal nem tudtuk felhányni a szemet (a teherautóra - S.Zs.). Hát erre a bárisnya félreállt és röhögött. Érted?” (H.M.)

„Nem volt nekünk ott nevünk, csak számunk.” (F.E.)

„Mikor megérkeztünk Oroszországba, azt mondták ránk, hogy német kutyák vagyunk! Később meg azt, hogy magyar kurvák. De mikor jöttünk haza, akkor már magyar bárisnyák voltunk!” (M.J.)

„...ruhatárban az orosz férfiakkal egy szobában kaptunk szekrényt. És minden reggel és este be kellett menni a félmeztelen férfiak mellett a szekrényhez. Hát most ezt is éld túl ép ésszel! Van fogalmad róla, milyen volt? Ilyet még nem csináltunk! Hát fiatal lányok voltunk.” (S.E.) - Az interjúban elmeséli, hogy a férfiak obszcén megjegyzésekkel illették őket.

Az identitástól való megfosztás részét képezi, hogy a foglyok élete mindenben megváltozott a korábbi életükhöz képest. Fogvatartóiknak az életük minden területébe beleszólásuk volt, nem véletlenül írnak a malenkij robotról úgy, mint modern rabszolgaságról. A rabszolgatartók információnyújtás nélkül kényszeríthették a nőket a fogamzásgátlásra. A férfiaktól is elvették a szexualitás lehetőségét.

„Valószínűleg kaptunk valamit, mert senki nem menzeszelt. Mikor kaptuk a gyógyszert senki nem nyelte le, hanem mikor elmentek kiköptük. De később rájöttek, és muszáj volt bevenniük.” (K.R.)

„Az összes nők közül kilencen voltunk, akik menzeszeltünk.” (R.M.)

„A férfiak is kaptak hormont és mi is. Visszaszorították a természetes folyamatokat.” (H.M.)

„Én azt hiszem, hogy brómot kaptunk, mint a katonák. De nekünk ezt senki sem mondta.” (S.M.)

Az intimitástól, az egyedüllét minden lehetőségétől megfosztották a foglyokat:

„Nemcsak, hogy nincs külön férfi és külön női része (a WC-nek), hanem az egész borzalmasan egyszerűen egyetlen helység egy sereg lyukkal.” (Várdy, 2007:209)

Volt, akit terhesen vittek ki (a parancs ellenére), neki első gyermeke életével kellett fizetnie "bűnéért". Az ő élete ezzel bizonyosan megtört, ezzel az identitás természetes fejlődésének feltételeit vették el tőle.

„Nekem lett volna terhességem...Nekem az első gyerek ott kint elment. Három hónapos volt a kicsi magzat. Ott dolgozni kellett menni. Hat hétig véreztem.” (E.N.)

Bettelheim (1999) maga is átélte a fogolytábor borzalmát, és saját ottani viselkedéséről is úgy számol be, hogy azt klasszikus pszichopatológiai jelenségnek definiálja. Leírása szerint személyisége meghasadt, egy olyanná, aki megfigyel, és egy olyanná, akivel a dolgok történnek. Később ezt másokon is tapasztalta, és meg is fogalmazta, hogy a fogoly viselkedés - leírása gyakran megegyezik a skizofrén reakciók katalógusával. Hasonló jelenségről számol be a malenkij robotot túlélő Czeglédy Julianna is Kormos Valéria (2000) könyvébe adott interjújában. Julianna úgy emlékszik, hogy annyira valószínűtlennek tűnt számára, hogy elvitték, hogy megpróbálta úgy felfogni az egészet, mintha nem is ő lenne ebben a helyzetben, mintha nem is vele történne mindez. Itt persze némi tudatosság jelenik meg, de rímél a holocausti modellre, mint ahogy egy interjúalanyom vallomása is:

„Sokszor az segített, hogy igyekeztem úgy tenni, mintha ez nem is én lennék...vagy nem is tudom, mintha csak egy álom lenne. Reggel otthon leszek – gondoltam.” (S.E.)

Vikár György (1996) azt írja, hogy a haláltáborokban – nem téve különbséget német vagy szovjet táborok között - az énkép szükségképpen módosul, és igen gyakran sérül. Számomra döbbenetes megfigyelés Bettelheimtől, hogy amint egy fogoly eljut oda, hogy a tábor valódinak fogadja el, onnantól megjelenik benne egy félelem a kinti világba való visszakerüléstől.

Hirt Julianna, malenkij robot-túlélő, és Bettelheim hasonlóan írnak azokról az időkről, mikor már "régi" foglyok voltak, és így már sok halálesetet láttak: *„Teljes közöny lett úrrá a foglyokon. Nem érdekelte őket, hogy az SS lelövi-e őket, az örök kínzásait könnyel fogadták.”* (Bettelheim, 1999: 64) *„...a felismerhetetlenségig összeroncsolódott a teste. Minket hívtak oda, hogy a testrészeket tegyük fel a csillére. Sírni már nem tudtunk. Nem is értem, hogyan változott meg így a természetünk. Itthon egy százéves embert is megsíratunk, ha temetik, ott pedig csak azt mondtuk: jól járt, nem szenved tovább. Olyan lett az ember, mint az állat.”* (Hirt, 2000: 34) S.M. interjúalanyom a láger egyik melléképületében véletlenül egy hullát fogott meg, mikor tüzelőanyag fát keresett. Ez az esemény korábbi életében felzaklatta volna, ott viszont olyan mértékben fásulttá váltak, hogy csak így kommentálja: *„Ki volt ott már érzékeny? A lényeg volt a szén!”* Mindennek következtében az énszakadásban a következő két csoportról beszél a pszichológus: az egyik „én” még mindig az, akivel a dolgok történnek, a másik azonban már az, akit ez egyáltalán nem is érdekel; ettől a félelemérzet eltűnt, a tábor elviselhetővé vált. Viktor E. Frankl (1988) ugyanerről a jelenségről számol be a koncentrációs táborokat illetően. Frankl az érzéketlenséget, az apátiát, és az érzelemmentességet emeli ki, mint a

foglyok legjellemzőbb tulajdonságát. Ezek a psziché szükséges önvédelmi mechanizmusai, melyek „leárnyékolják” a valóságot.

Feltételezésem szerint nem a rengeteg „új” helyzet – mint a hideg, a magány és a kemény fizikai munka – volt a legszörnyűbb büntetés a GULAG foglyainak. Azt gondolom, hogy a bizonytalanság által létrejövő pszichológiai nyomás az, amivel a legnehezebb lehetett együtt élni. A malenkij roboton lévőek - mint azt az intézmény neve is mutatja - azt gondolták, hogy csupán rövid ideig kell szülőföldjüktől távol lenniük. Ezt a hitet a szovjetek folyton erősítették is bennük. Mindig azt hallották, hogy hamarosan hazamehetnek. Valamint, amikor már engedélyezett volt a levélküldés, a végére mindig oda kellett írniuk, hogy "hamarosan jövünk haza". Ez egy ideig talán hitet, örömet adott nekik, az évek múlásával azonban szkeptikussá, hitehagyottá tette őket. Bruno Bettelheim jól megfogalmazza a bizonytalanság hátulütőjét: *„Bármekkora a fájdalom, tűrhetőbbé válik, ha valaki biztos benne, hogy túléli a betegséget, (...) és idővel felgyógyul majd. Nincs az a szörnyű baj, ami ne lenne elviselhető, ha a végét belátható közelségben reméljük.”* (Bettelheim, 1999: 6) Azonban ha ez nem áll fenn, ha az ember nem látja a szenvedés végét, szélsőséges helyzetbe kerülhet a mindennapok monotonijában. *„Négy és fél éve már kint vagy, és nem tudod, hogy még meddig. Ott a politikai tiszt azt mondta, hogy maguk addig nem mennek haza, míg minden özvegynek és árvának tehene nincs. Sok minden forog ilyenkor az ember agyában, hogy meddig még? (...) Maga ez a bizonytalanság a legrosszabb, hogy nem tudod még meddig maradsz. Mert ha itthon kapsz öt évet, azt tudod, hogy öt év.”* (S.T.)

„A végén mikor oda került a sor, hogy már jövünk, nem is hittük, mert már annyit szédítettek minket.” (S.E.)

Nem csak a rabság időtartalmát, hanem annak okát sem tudták a foglyok; ez is bizonytalanság és bizonyos esetekben a szégyenérzést váltott ki a rabokból.

*„Már három felé fűjt az életnek vihara,
Szenvedtünk mindnyájan szomorú fogságba.
Mert aki katona, legalább az azért,*

De én azt nem tudom sehogyse, hogy miért.” – írja Ferenc, az elhurcolás okait kutatva a szolvyvai gyűjtőtáborban 1944. december 27-én. (Dupka, 1996)

Az, hogy családjukról semmit nem tudtak, szintén nehezítette a mentális egészség megőrzését. Büntudatot okozott - főleg a férfi foglyoknak - , hogy családjuknak szüksége lenne jelenlétükre, ők azonban ezt nem tudják megadni.

*„Szomorú otthon is a karácsony napja,
Nem ül az asztalnál a jó édesapa.
Nincsen otthon a férj, a sok drága testvér,
Pusztító halálba sodort el a szél.
Nincs, aki megkezdje az esti imát,
Ünnepi asztalhoz ültesse családját.”* - Holozsi Károly: Fogolykarácsony Szolvyván. (Dupka, 1996)

„Nem nélkülöz-e a hű asszony, a kedves gyerek,

Tudnak-e még mosolyogni otthon a szemek.” – Ismeretlen kárpátaljai szerző lágerverse. (Dupka, 1996)

Frankl (1988) szerint a foglyokat a következő lelki betegségek kínozták: apátia, ingerültség (melynek fő oka az éhség és az alváshiány) és különféle komplexusok, leggyakrabban a kisebbségi érzéstől. *„Nekem a megalázás, emberi méltóságom semmibevétele fájt leginkább. Önállóságomat, szabadságomat, nevemet elvesztve egyén helyett szám lettem az amorf tömegben”* – írja egy GULAG túlélő. (Tál-Raffai, 2006: 222)

Arra a kérdésre, hogy tudták-e magukat a foglyok –helyzetükhöz képeset– jól érezni, egyértelmű igen a válasz, hiszen többen beszámolnak kultúrestről, rögtönzött színházi előadásokról, még táncról és keserédes nevetésről is. Nehezebb azonban megválaszolni azt, hogy voltak-e boldogok. Szolzsenyicin (1989) főhőse az este eljöttével így összegzi az elmúlt napot: *„Eltelt egy felhőtlen, majdnem boldog nap.”* Az ironia érezhető, viszont a boldogság érzése sejthető. *„Milyen jókat nevetünk most rajta, (...) ott is nevetünk, kínunkban.”* (R.M.)

Negatív értékű boldogság jelent meg a foglyok életében, relatív boldogság ez, nem összehasonlítható a pozitív örömmel, csupán a panasz hiánya.

Mi segíthette a túlélést? Mindenki mást mond; az egyik kapcsolat, ami interjúalanyaim között megfigyelhető, a **vallásosság**. Érdekes lenne tehát ezzel a kérdéssel foglalkozni, eddig nincs tudomásom olyan pszichológiai kutatásról, ami a vallásosság szerepét méri a megküzdési stratégiák hasznosságában. A szenvedést a vallás értelemmel ruházza fel, így elvitathatatlan a szerepe a trauma későbbi feldolgozásánál. Dr. Papp Tibor (1999) könyvében azzal magyarázza a foglyok vallás felé fordulását, hogy csalódtak az emberek által irányított világban, így Isten felé fordultak. Istenbe vetett hitükből nyertek erőt a túléléshez. Dr. Keveházi Ferenc a következő szavakkal fejezte be az interjút, amit Sára Sándornak adott: *„... hiszek Istenben. Mert ha nem hinnék, akkor talán vissza sem jöttem volna.”* (Tál – Raffai, 2006: 24)

Olofsson Placid atya, bencés szerzetes tíz évig volt a GULAG foglya, mindvégig pap maradt a lágerben is, amikor csak tehetett, misézett is – noha az ostya olykor egy száraz kenyérdarab volt, a bor pedig egy-két szem szőlő leve. 3500 kilométerre az otthonától legfontosabb feladata az volt, hogy a hívekben tartsa a lelket. Placid atya (2007) – a vele raboskodókkal közösen – négy pontban foglalta össze a túlélés alapszabályait: 1. A szenvedést nem szabad dramatizálni! Nem szabad panaszkodni, mert attól gyengébb lesz az ember, márpedig a szenvedés elviselésére minden energiára szükség van. Ebben úgy segítették egymást, hogy ha valaki elkezdett panaszkodni, akkor rögtön félbeszakították, és kérték, hogy beszéljen a szakmájáról. 2. Az öröm szükséges a túléléshez. Ezért észre kell venni, és tudatosan kell keresni az élet apró örömeit. 3. Senki sem tökéletes, de meg kell mutatnunk, hogy különbek vagyunk a rabtársainknál, "rabtartóinknál". Ez mozgósítja az energiákat. 4. A negyedik szabály vallásos: akinek van hová kapaszkodnia, az könnyebben viseli a szenvedést. A hívők, ha a Jóistenbe kapaszkodnak, rájönnek, hogy Ő is akarja a túlélésüket.

A négy szabály a beszélgetések során spontán módon, közös munkával alakult ki. Nem engedték egymást depresszióba süllyedni, figyeltek egymásra. Az apró örömek felkutatására versenyt rendeztek, az olimpia mintájára. Egész nap lesték az örömeket, és este, a káposztaleves elfogyasztása után beszámoltak egymásnak. Aki a legtöbbet tudta felsorolni, az lett a győztes. Majd a győztesek versengtek egymással, aki ezt a kört is megnyerte, annak jutalmul elénekelték a kedvenc nótáját. Ezzel bizonyították, hogy a diktatúra mindent elvehet az embertől, csak azt a szabadságot nem, amivel eldönti, hogy hogyan álljon a dolgokhoz. Az egyik interjúalanyomnak hasonló lágeremlékei vannak, ők egy katolikus pap által írt A napfényes élet filozófiája című művet olvasták, és tárgyalták meg közösen a barakkban. Placid atya a szovjet táborban nem beszélhetett magyar rabtársaival egy ideig. Így mikor takarítani kezdte a közös helységeket, magyar nóták éneklésével tudatta honfitársaival, hogy ő is magyar. Ezt engedték neki, így folytatta. Következő alkalommal rájött, hogy ők nem beszélik a nyelvét, így nem ellenőrizhetik, hogy mit énekel. Ezért a következő szöveggel énekelte a népdalokat a cellák előtt: *„Bencés tanár takarítja itt a folyosót, úgyhogy aki szentgyónást akar végezni, bánja meg a bűneit, és megadatik neki a föloldozás.”*

Placid atya csodaként érte meg – és ennek tekinti a mai napig –, amikor a sötétzárka fagerendái közül egy kincs került elő: egy magyar nyelvű újszövetségi Szentírás néhány lapja. Ezeket a magyar rabok szétszították egymás közt, aztán cserélgették, végül rongyossá olvasták. Elmondásuk szerint az Írás olvasása erőt adott nekik, a túlélés reményét tartotta ébren bennük, tekintet nélkül a rabok vallási meggyőződésére.

A malenkij robotról folytatott beszélgetésekben a vallásosságukról kérdeztem az interjúalanyokat. A vallásosság szerepe a megküzdési stratégiák eredményességében nem tartozik kutatásom fő irányvonalába, de leírnék néhány idézetet, ami alátámasztja azt a véleményt, amit Olofsson Placid atya is vall, hogy igenis sokat segíthet a vallásos hit a szélsőséges helyzetekben.

„Karácsony este érkeztem haza, a Jézuska hozott haza.” (P.J.)

„Sokszor imádkoztunk esténként csoportosan.” (K.R.)

„Ott is mondtam, (...) anyám annyit imádkozik értem, hogy engem hazavisz az Isten.”

„Egy rózsafűzért hazahoztam, mondtam a gyerekeknek, hogy majd tegyék be velem a koporsóba. Hogy hogy tudtam hazahozni, azt nem tudom. Az végig ott volt velem.(...) Egyszer egy embernek kellett segítség, ővele dolgoztam. De nem volt dolgom. Ott volt időm, ott tudtam a rózsafűzért elimádkozni, úgy, hogy csak arra gondoltam... Arra, hogy haza tudjak jönni... A szabad ég alatt könnyes szemekkel. És én máig azt mondom, hogy az segített engem haza.” (sír) (E.N.)

Volt olyan interjúalanyom is, aki az egyház hibáztatásával próbálja magyarázni szenvedéseiket:

„A papok – én mondtam is régen – ott kellett volna, hogy a népbe verjék a hitet, bele meg az életet, de egyetlenegy pap nem jött ki velünk, pedig voltunk ottan pár

ezren, de se a Dunántúlról se, (...) sehonnan egy pap ki nem jött. Nem érdekelték akkor a hívek. (...) Én papot nem láttam, pedig kellett volna biztosan.” (S.M.)

S.M. egyébként a gyulai egyházközösség aktív tagja, a temető gondnoka a mai napig.

„A túléléshez szükség van bizonyos képességekre, melyek azonban önmagukban még nem garantálják az életben maradást. E képességeket csak a megfelelő hozzáállással hozhatjuk ki magunkból. Az összes tudásunk fabatkát sem ér, ha nincs meg bennünk az akarat a túlélésre.” (Darman, 2000: 8) Az akarat és a hazajövetelbe vetett hit az, amiket interjúalanyaim elsőként említettek, amikor azt kérdeztem, hogy mi kell a túléléshez. Bodri Imre –szó szoros értelmében vett– túlélőt az alábbi gondolat segítette, ami a táborban szinte mottóvá vált. *„Lehetett volna rosszabb is!”* Az optimizmus nagy erő, a bölcseknek szélsőséges helyzetekben is támasza lehet. A szellemi aktivitás is segíthetett, Olofsson Placid atya állítja, hogy neki milliószorta könnyebb volt a fogoly élet, mert ott még fontosabb volt a hivatása, neki kint feladata, küldetése volt. Bettelheim (1999) szerint ahhoz, hogy az ember a fogolytábor után is ember maradhasson, a rabságban töltött idő alatt az egóját kell védelmeznie, ez a legfontosabb. Ő maga úgy tudta a saját énjét megőrizni, hogy krízisét alkotásba fordította, fejben írta későbbi könyvét. Balog Sándor kárpátaljai költő, több lágerverset hagyott ránk, ezek is fejben íródtak.

„Gondolatban írok.

Az őr ide lásson?!...

Emlékezetemben

Tartom az írásom.” (Dupka, 1996)

A gyakorlatban történő megküzdési stratégiák fajtáit nem lehet sztereotipizálni, hiszen csak az esemény ugyanaz, a körülmények és az egyének mások. Minden ember másképp küzd meg a szélsőséges helyzetekkel, mindenkinek egyedül kell kialakítania, hogy miként tehetné élhetővé a helyzetet, amiben benne van. A következőkben csoportosítom, hogy interjúalanyaim és az általuk megidézett személyek miben találták meg túlélésük kulcsát.

Vannak, akik az összetartásban látják a túlélés eszközét, mások épp saját kiemelkedésükért küzdenek, akár mások életének árán is.

„...és egyszer ellopták az összes élelmiszerjegyemet. És akkor a két jó barátom (...) segített, ők akkor minden két napban adtak nekem egy tál levest. Ha azt nem teszik meg, biztosan leépültem volna.” (S.T.)

„Összetartás volt, segítettük egymást. Ez jó volt, mert másképp... Én tudtam zöldségeket lopni, abból adtam a barátnőimnek.” (K.R.)

„Én nem szenvedtem az éhségtől, de nem is nagyon bírtam a munkát. Sokszor odaadtam a kenyeremet a nővéremnek, mert ő nagyon éhezett. Cserébe ő segített nekem a lapátolásban. Másképp nem ment volna egyikünknek sem.” (M.J.)

Látható, hogy ezek a segítségnyújtások nem szerepkötelezettségből történtek, csak emberek maradtak az embertelen körülmények között is. Sok történetet hallottam azonban ellenkező magatartásformákról is. A tolmácsok például

mindenhol a kiemelkedett rabok közé tartoztak, és szívesen álltak a fogvatartók oldalára, hogy kiemelt pozíciójukat ne veszélyeztessék.

„És ekkor ez a (a magyar tolmács) odament, és besúgott a nacsalniknak, hogy ételt vittem azoknak a szerencsétleneknek, akik büntetésből a hidegkamrán voltak.” (R.M.)

„Nem nagyon törődött ott az egyik ember a másikkal. Csak arra gondolt, hogy ő megmaradjon.” (M.J.)

„Sokszor a magyar a magyarral gonoszabb volt, mint az orosz.” (H.M.)

Volt, aki igyekezett mindent úgy csinálni, mint otthon, és akadt, aki alkalmazkodva az új helyzethez, próbált abban minél több jót találni. Pontosan úgy, ahogy Placid atya és sorstársai megfogalmazták, észre kell venni, és tudatosan kell keresni az élet apró örömeit.

„Mindig röhögtek a Juditot, mikor a lágerben is két törölközővel ment fürödni. Otthon persze mi is úgy használjuk, de ott eszünkbe se jutott így flancolni.” (R.M.)

„Sütöttünk - főztünk képzeletben.” (K.R.)

„És akkor én elintéztem magamban, hogy milyen szerencsém van, hogy leraktak a bányába dolgozni.” (S.E.)

A szerencse is sokszor segítette életüket, szinte mindenkinek van olyan története, ahol egy hajszálon múlt a túlélése.

„Védőoltást adtak, azt mondták, hogy tifusz ellen. Hogy mi volt benne, nem fogjuk megtudni. Ahogy oltották, két-három ember kidőlt a sorból. Én azt mondtam engem nem fognak beoltani. Átálltam a másik sorba, észre se vették. Akit beoltottak, két-három nap után meghalt tifuszban. Én meg a mai napig itt vagyok.” (K.M.)

A túlélés legfontosabb kellékét a legtöbben a reményben látják.

„Az optimisták mindig éltették bennünk a reményt.” (Tatár, 2008; 17)

„A remény éltetett minket.” (F.E.)

„Mindnyáján reménykedtünk, hogy egyszer hazatérünk.” (H.M.)

„Mindannyiunknak a remény segített, hogy hazajöjjünk.” (S.E.)

„Mindig bízunk valamiben.” (Tatár, 2008; 17)

Annak hozadéka, hogy az interjúkat egykori magyarországi malenkij robotosokkal készítettem az, hogy minden interjúalanyomnak **német** hangzású neve van, vagy volt, de magyarosította. Német származását (nekem) senki nem tagadta.

„Nagyanyám még egy öreg sváb asszony volt. Még magyarul ő nem is nagyon tudott.” (P.J.)

„Hogy sváb vagyok, azt nem is tagadom, mert már megszenvedtem érte.” (S.E.)

A németiségre nyomott stigmát ugyanúgy a hatalom alakította ki, mint a zsidóságra irányuló előítéleteket. A magyarországi német kisebbség úgy tűnik, fel is vette ezt a bűnbak szerepet. Megdöbbenő volt megfigyelni interjúalanyaimnál, hogy ahelyett hogy a kollektív bűnösség elvét kérdőjeleznék meg, csak azon háborodnak fel, hogy kik esnek a németiség kategóriájába. Elfogadták a németekre kiszabott büntetést, csak a németiség határait húzták volna meg máshol.

„Mink magyarnak vallottuk magunkat, úgyhogy minket teljesen ártatlanul vittek el.” (R.M.)

„Ott voltak a berényiek, ők beszéltek németül. Az érthető.” (H.M.)

„Én nem is tudok németül. Amit tudtunk az iskolában, már azt is elfelejtettük.” (F.E.)

„Ha itt élsz, itt eszed a kenyeret, akkor magyar vagy. Nem? Hát ember vagy Isten legyen a talpán, aki ezt a népet kiválogatja.” (S.E.)

Németségük miatt a szégyenérzet általános, felvették a bűnbak szerepet, amit a politika rájuk osztott. M.J. –től azt kérdeztem, hogy beszél-e németül. A válasz: „Igen. De bárcsak soha nem tanultam volna meg.” Manapság azt gondolom, hazánkban alig tettenérhető az emberekben lévő előítélet a német származásúakkal szemben. Egyszer hallottam csupán, hogy valaki a svábokat hibáztatja rossz anyagi körülményei miatt. A német kisebbség nagy része beolvadt a sok nemzetiségből összeálló Magyarországba.

Az 1980-as népszámlálás egy kérdezőbiztosától tudom, hogy egy vidéki, idős sváb asszony, aki alig beszélt magyarul, németnek vallotta magát a nemzetiségre és az anyanyelvre irányuló kérdésnél. Ezt hallva berohant szintén idős korú lánya, aki kitöröltette ezt a választ, és beíratta, hogy édesanyja magyar nemzetiségű és anyanyelvű. Egy anonim felmérés is ilyen félelmeket vált ki az emberekből jóval a kényszermunka és a kitelepítések után is. A nemzetiségük miatt megtorlásban részesültek szívében még mindig félelem van.

„Nekem kellett ennyit bűnhődöm. Azért, mert németnek születtem.” (E.N.)

„Azt mondták, hogy sok mindennel tartozunk, azt le kell dolgoznunk.” (H.B.)

„Nem tudom milyen idők jönnek még, (...) hogy kell-e még titkolni azt, hogy mi volt az eredeti nevem.” (E.N.)

A bűntudatot a ”felszabadító” oroszok keltették a németiségben, és ezt a kényszermunka évei alatt és utána is igyekeztek ébrentartani.

„Mondták, hogy addig nem jöhetünk haza, amíg ledolgoztuk a jóvátételt...” (P.J.)

„Minket úgy hurcoltak oda, mint ellenségeket. De hogy mit ártottunk mi nekik?” (R.M.)

„Azt mondták, hogy vissza kell építsük, amit leromboltunk. Nem is értettem. Én nem romboltam le semmit.” (E.N.)

„Hallottam, hogy velünk akarják felépíttetni az új Oroszországot. Gondoltam, én, egy tizenhét éves lány, vajon mit tudok segíteni?” (S.E.)

„Hitler miatt van. Nekünk kellett helyrehozni, amit ő elpusztított. Több áldozata volt Hitlernek, mint azt a világ gondolja.” (M.J.)

Az okokat realizálni nehéz. A faji alapon történt megtorlást egy interjúalanyom fajelméleti megközelítésből magyarázza:

„Mink kivetettek voltunk, mert nekünk eszünk is volt. Minket nem lehet megvásárolni.” (K.M.)

Közvetett hatások

Bruno Bettelheim sokat tett, hogy a fogolytáborba kényszerültek lelki állapotáról, pszichés sérüléseiről többet tudjon meg a világ. Amiket ő regisztrált, azonban csak az egyik fele az áldozatok lélektanának. Vizsgálatom középpontjában nem a múlt, hanem a jelen áll. Nem tudok kutatásról, ami az egykori GULAG foglyok évtizedekkel későbbi életével, életkörülményeivel, lelki vívódásaival foglalkozna.

Szebeni Ilona, aki maga is érintett a malenkij robotban, valamint nagyon sok túlélővel készített interjút a következőképp indokolja társainak együttműködőkészségét: *„Nem szaggatok sebeket, mert ezek a sebek máig sem gyógyultak be. A hazatérők számára nem adatott meg a kibeszélés lehetősége, sérelmeiket nem tárhatták a világ elé, tiltott volt a panasz, a könny és a gyász, testvér a testvérnek nem állíthatott emléket a magyar temetőben.”* (Szebeni, 1998: 5) A szerző azt a tapasztalatát is megosztotta olvasóival, hogy a közel kétszáz fő közül –akikkel interjút készített– egy sincs, akiben nyomtalanul elmúlt az ártatlanul rabságban töltött évek emléke, így nagyon is indokolt, hogy a témáról részletesebben írjak.

A kényszermunkából *„mindenki hozott haza emléket”*, ahogy interjúalanyom, R.M. fogalmaz. Ez igazolja az általuk is elmesélt, ott átélt szenvedések valóságát, amit a történeti áttekintés című fejezetben ismertettem.

Az interjúban részt vett tizenhárom ember Szovjetunióban szerzett –legtöbb esetben maradandó – fizikai sérülései:

„Énnekem is van légzőszervi megbetegedésem. Ez megmaradt.” (E.B.) - Otthonában oxigénpalack van az ágya mellett, nehezen vesz levegőt.

„Ezt az ujjamat kint levágták. Ez egy emlék.” (E.N.)

„Kint elkezdett romlani a látásom. Ahogy hazajöttem bekerültem a kórházba, (...) és végül eltávolították a szememet.” (F.E.)

„Egy csille szétvágta a hasfalamat. (...) Azt mondták, hogy nem lehet gyerekem. Mikor mégis teherbe estem, két kilónál nem fejlődött tovább a magzat, mert összenyomta a medencecsontjaimat, egy nagy vadhús van ott.” (R.M.)

„Mikor hazajöttem, nagyon beteges lettem. El nem tudták képzelni, hogy mi bajom, reggel-este morfiumoztak. Mikor végül megműtöttek, azt mondták, hogy elüszkösödött (...), elrohadt az epém.” (H.M.)

„Mikor hazajöttünk, mondta az orvos, hogy vigyázzunk, évekig ne vállaljon senki gyereket. Volt, aki ezt nem tartotta be; azt hiszem ...-éknél is azért van az a beteg gyerek.” (M.J.)

„Engem hazatérésem után megműtöttek gyomorfekéllyel.” (S.M.)

Ezen tények tudatában mindenki számára érthetővé válik, hogy miért kapják interjúalanyaim (kivéve E.N. és E.B., akik ”csupán” két és fél évet töltöttek kint) a kárpótlást. A testi károsodások azonban csak az egyik oldala a malenkij robot által hagyott nyomoknak. Átvitt értelemben is sok maradandó sebet szereztek a túlélők. Ezeket a következő csoportokba tudom sorolni:

- A mai napig tartó gyász:

„Gyakran gondolok a kint töltött időkre, gyászolom a halottakat” (E.N.)

K.R. egy sorstársnője haláláról: „*Máig is gyászolom a szívemben*” (sír)

A csoportos interjúban részt vevő nénik felidéztek egy sorstársnőjük tragikus halálát, az emléken meghatódnak.

- Szorongás:

„*Kérték, hogy be kell lépnem a pártba. Mondtam, hogy majd megbeszélem az asszonnyal. Azt mondta erre az a nő, hogy vigyázz (...) neked múltad is van! Hogy mi a múltam? Hogy én kint voltam. Utána mindig bennem volt az az érzés, amíg nyugdíjba mentem, hogy nem is vagyok olyan f...a gyerek. Attól kezdve nem próbáltam feltörni!*” (S.T.)

„*Semennyi pénzért nem mennék le egy bányát megnézni vagy egy cseppkőbarlangot. Akkor is irtóztam tőle, és most is.*” (M.J.)

„*Magamba zárkózó lettem, nem jártam sehova, emberek közé végképp nem. Sose hittem volna, hogy ez lesz az életemből. (...) Semmivé tették az életemet. Nagyon nehezen szoktuk meg, hogy már itthon vagyunk, nem kell dugdosni a kenyeret, nincs mitől félni, van mit enni mindennap.*” (Kormos – Várhelyi, 1990: 31)

Megdöbbentő, hogy a malenkij robot túlélőire a hatalom nem csupán a bűnbak szerepét kényszerítette rá, de olyan mértékű megfélemlítésben is részesítette, amitől közülük néhányan a mai napig félelemben élnek. Egy időssel találkoztam, aki annyira fél, hogy az interjút sem vállalta.

„*...akkoriban engedték meg, hogy a gyerekek német gimnáziumba járjanak. Mi is szeretnénk volna, hogy oda járjanak, de nem mertük, mert ha egyszer már megégette az ember a szája szélét...Mert ugye annyi sok bántódás volt. Most a gyerekeimet is tegyem ki ennek?*” (E.B.)

„*Nehéz róla beszélni, de veled jó volt. De ha egy idegen jönne, azt nem szeretném. Idegen előtt még mindig nem beszél az ember.*” (K.M.)

„*Senki nem beszélt erről, mindenki félt. Most már nem kell félni, mert most már nincs ÁVO. És most már mindenki beszél a GULAG-ról. De mindent megmásítanak. Recsken se az van már, mint ami annak idején volt. Én voltam ott, én láttam.*” (M.J.)

Beszélgetésünk során K.R. bizonyos dolgokat suttozva mond, például: „*Loptak a kajánkból*”- mármint az orosz tisztek. Ezt úgy értelmezem, mint azoknak az éveknek a beszélgetésben megjelenő nyomát, amikor nem volt szabad hangosan kimondani sérelmeiket.

„*Beszélgetünk, de csak néha. Ha az ember el van keseredve. De régen nem volt szabad, ezért is félek. Én azt mondtam, hogy inkább öngyilkos leszek, mint oda visszamenni. Pedig az a legutolsó, ha az ember odáig eljut. (...) Már volt, aki akart jönni kérdezősködni, de mindig elhárítottam, mert az ördög nem alszik.*” (E.N.) Ő fél a legjobban, többször is elmondja, hogy nem akar visszakerülni a lágerbe. Már megérkezésemkor kéri, hogy nevét ne írjam le, így nála fiktív monogramot használok.

Kopp Mária és Skrabski Árpád (1995) *Magyar lelkiállapot* című könyvében leírja, hogy a mai magyar időskorú lakosság nagyobb arányban szorong, mint a fiatalok. Ezt lehet természetesen az időskor specifikumának is tekinteni, de szerintem érdemes az ilyen adatok miéértjét megvizsgálni történelmi szemszögből is,

nem csupán a pszichológia oldaláról. Az idősök küzdhetnek ugyanis szorongással amiatt is, hogy megfélemlítve élték életüket éveken, évtizedeken át. Interjúalanyaim saját szorongásukat a malenkij robot következményeként értelmezik.

- Düh, bosszúvágy, neheztelés:

„Nálunk volt egy gyulai századtolmács, az olyan volt, hogy még a halottat is lehúzta az ágyról hogy: te disznó, miért nem mentél dolgozni. De Isten malmai örölnék, hamar megdöglött itthon a disznó.” (K.M.)

„Ezt a bácsit csak az éllette kint, hogy majd ha hazajön, bosszút áll Marikon. (1945-ben Gyula polgármestere – S.Zs.) Egyszer találkozott is vele sötétben az utcán –mert az mindig sétált, mint a rossz lelkiismeret–, és meg is verte.” (M.J.)

„Nem hibáztatok senki, bár nem azt mondom, hogy nincs az emberben tüske.” (P.J.)

És, akiket ez a bizonyos tüske erősebben szúr, akik kézzelfogható hibáokról beszélnek, a következő történeteket, tényeket sorakoztatják:

„Anyám hallotta, hogy a kommunista párt tartott bankettet –ünnepelték, hogy elmentünk–, és ott azt mondták, hogy úgy vigyék el ezeket a svábokat, hogy többé vissza ne jöjjenek.” (S.T.)

„Nekem csak az fáj, hogy annyit szenvedtem, csak mert a származásom más volt.” (E.N.)

„A szép éveinket ott pazaroltuk el.” (R.M.)

„Csak nem nekünk kellett volna oda menni. Oda birodalmi németeket vártak. Mi nem vallottuk magunkat németnek.” (M.J.)

Az összes interjúalanyom közül K.M. volt a legindulatosabb, szemmel láthatólag nagyon haragszik a mai napig, többször említi a „bunkó kommunisták”- at, így mondja: *„Utálok őket! Kész!”*

- Az idő múlásához viszonyítva intenzív élmény, ami feldolgozatlanságra utal:

„Én ezt még a mai napig is naponta elolvasom. (sír)” (F.E.) – mondja egy versről, amit egy sorstársuk írt.

„Az a csoda, hogy életben maradtunk. Ezt még most is csodálom.” (F.E.)

„Annyira élőként látom magam előtt, mintha most történne.” (S.T.)

„Majd’ minden nap eszembe jut.” (E.B.)

A testi és lelki maradandó sebek mellett fontos megemlíteni, hogy a kényszermunka az egyének szociális helyzetére, társas kapcsolataira is kihatással volt. Özvegyé váltak, vagy épp a kényszermunkán töltött idő kiesés miatt nem tudtak családot alapítani. Gyermekeik árvák lettek, szüleik elveszítették leszármazottjaikat. Súlyos sebek, ezek azonban mára többé-kevésbé begyógyultak. Az interjúkban azért hangot adtak az idősök néhány szociális hátránynak.

K.R. mondja fia iskolai orosz tanulmányáról *„...mosolyogtak valamit az órán. Erre a tanár üzent nekem, hogy a gyerek kinevette az orosz. Rajtam meg bélyeg volt. Tudták, hogy kint voltam, meg hogy a szüleimet kitelepítették. Elmentem a tanárhoz,*

és kértem, könyörögtem, hogy ne tegyen alá. Elvághatta volna a gyerek tanulmányait, pedig nem volt buta, hát mérnök lett. Ezért meg kellett alázkodni.”

K.M. nyugdíjazásáról: *„Azt mondtam, nekem még van öt évem, ami beszámít. Azt mondta, milyen öt éved? Mondom: annyit húztam le Oroszországban. Azt mondja: az nem számít be, önként mentél!”*

A GULAG foglyainak hazatérésükkor problémáik adódtak gyermekeikkel, családjukkal való kapcsolatukban is. Beszéltem három férfivel, akik már éltek, amikor szüleiket (2 főnek az édesapját, egy embernek mindkét szülőjét) internálták. Ez idő alatt, főként a nagyszülők támogatták az itthon maradt kiskorúakat. Mindhárom személy úgy emlékszik vissza, hogy hazatérésükkor nem ismerték meg szüleiket, „nem fogadták el” őket. Volt, aki édesapja szemére vetette, hogy maradt volna inkább kint; akadt, aki közölte édesapjával, hogy ő nem az apukája, mert ő kint van Oroszországban. Akinek édesanyja volt távol három és fél évig, jobban kötődött nagyszüleihez, mint saját édesanyjához. Ezt a traumát nehezen tudták feldolgozni a szülők is és gyermekeik is, a kialakuló kötődési zavar a „hallgatásra ítélessel” együtt vezethet a trauma generációk közötti átadódásához.

Azok az emberek, akik a malenkij robotot fizikailag túléltek, nem biztos, hogy a szó lélektani értelmében is **túlélők**. Vikár György (1996) szerint, ahhoz, hogy az ember igazán túlélő legyen, olyan életet veszélyeztető traumán kell átmennie, amely nem csak a halállal, de a személyiség épségének sérülésével is végződhet. Ezzel fenyegette az általam megkérdezett túlélőket a büntetés réme is.

„Féltünk a büntetéstől.” (K.R.)

„Ha véletlenül egy uborkatőre ráléptünk, már kaptunk egy ütést bottal.” (E.N.)

„Fegyverrel kísértek bennünket” (K.R.)

„(a hidegkamra) egy szoba, ott semmi nem volt, csak a föld, meg a falak. És nem adtak be ennivalót.” (F.E.)

„Én azért voltam hidegkamrán, mert (...) nem vártuk meg a nővért, hogy megnézzze a tetveket.” (kétszer is elmesélte) (H.M.)

„Én rengetegszer voltam hidegkamrán, mindig a nagy szám miatt. Mert azt hittem, hogy ott is adnak a szavamra...(nevet)” (R.M.)

Élelemlopásért is hidegkamra járt, ez azonban „megérte”, mint azt megtudhattam R.M.-től.

„Szökhettünk volna, de ha elkapnak bennünket, annál rosszabb...” (E.N.)

„Büntetésből tettek fel a palahegyre is dolgozni.” (R.M.)

„Mindig sorolta, hogy mennyi az adósságom, mert nem dogoztam annyit, amennyibe az a lötyty került. Félttem, hogy még ennyit sem fogok kapni.” (H.M.)

Félelemmel töltötte el az embereket az is, hogy senkit nem érdekel, hogy túlél-e a munkát, az hogy senki nem felel, ha ők életüket veszítik.

„Hát ott is haltak meg az emberek éjjelenként. Állandó jelleggel. Reggel jött az őr, kérdezte, hogy ki halt meg, és egy gyufás skatulya hátuljára felírta. Hát ezt a skatulyát – de ezt én láttam a saját szememmel – az őr azután eldobta. Hát ennyit ért az emberélet.” (S.T.)

A Vikár György által megfogalmazott definíciót folytatva, ahhoz, hogy az egyén túlélővé váljon, a személyiség épségének fenyegetettsége közben viszonylagosan lelki egészségét, pszichés tartását meg kell tudnia őrizni. A fogolytáborokat tehát nem elég fizikálisan túlélni, ez hosszútávon ugyanis nem jelent életet. Vannak, akik úgy lettek túlélők, hogy bár nem tudták személyiségüket tökéletes épségben megőrizni, de hazatérve helyre tudták állítani annak egészségét. Az internáltság fájdalmából úgy lehet erőt meríteni, ha az ember fel tud idézni olyan tetteket, ahol a szolidaritás és az emberség jelent meg a szélsőséges helyzetben is. A tragédia tapasztalatát pedig kamatoztatni kell! Nehezíti a feldolgozást a dolgok megmagyarázhatatlansága, az, hogy nem illik életük történetébe, mert bűnt nem követtek el. Azon egykori internáltak voltak interjúalanyaim, akik hitük vagy kreativitásuk következtében meg tudták teremteni viszonylagos lelki egészségüket, így személyiségük ép maradt.

A túlélés három módja, azaz a megküzdési stratégiák típusai: 1. Természetes javulás, a személyiség, az alkat vagy a szociális háló következtében. 2. A tünetek megmaradnak, de beépülnek a személyiségbe. A trauma emléke új erőforrás lesz. 3. Nem gyógyul ki, csak megfelelő segítséggel. A kezelés önsegítő csoportban hatékony, hiszen ez nem neurózis. (Kopp – Skrabski, 1995) Önsegítő vagy egyéb terápiás célú csoportok azonban nem jöttek létre, így akiknél nem állt be a természetes javulás, segítséget ehhez nem kaptak.

Nem csak kint, de itthon is kemény munkát igényelt az, hogy az áldozatok feldolgozzák az elszenvedett traumát. Nehezítette ezt a folyamatot, hogy nem beszélhettek róla a hazatérés után. Az optimizmus, az átértékelés sokuknak segített – s a szövegekben megjelennek a klasszikus elhárító mechanizmusok is, mint a korábban már említett elfojtás, a hasítás, a racionalizáció és ideologizáció. Az itthoni megbirkózási stratégiákra a következő példákat találtam:

„Igyekszem is elfelejteni ezt a sok marhaságot.” (S.E.)

„A jóra inkább vissza tud emlékezni az ember.” (P.J.)

„Istennek hála, hogy voltam Oroszországban. Most így kapok 103 ezer Ft nyugdíjat, ha csak a saját jogon szerzett nyugdíj lenne, az csak hatvan-valahány ezer volna, azért mégse mindegy. Így kell ehhez hozzáállni, és akkor tudod túlélni...” (S.E.)

„Annyira igyekeztem kitörölni, csak a szépre emlékezem.” (F.E.)

„Azért visszagondol az ember, hogy milyen jó, hogy én hazajöttem. Sokan nem jöttek haza.” (E.N.)

„Én csak azt mondtam, hogy egyszer szeretnék oda visszajutni szabadon. Ez meg is adatott: egy társasutazáson részt vettem (...) nagyon jó érzés volt, hogy nem kísérték az örök.” (S.E.)

„Nem ártott ez nekünk, csak egy kicsit sok volt.” (S.E.)

A kutatás feldolgozásának ezen a pontján fontos hangsúlyozni azt a tényezőt, hogy nem állt módomban a malenkij robot valós tapasztalatait híven tükröző mintát vizsgálni, a még élők száma ugyanis alacsony, főleg azoké, akik alkalmasak az

interjúra. Több túlélővel azért nem tudtam találkozni, mert sorstársai „alkalmatlan”-nak minősítették. Volt közöttük, akit éppen pszichiátriai osztályon kezeltek öngyilkossági kísérlet miatt, és akad olyan fóbiás beteg, aki már az utcára is fél kijönni, nemhogy idegeneket beengedni. Akikkel interjút készíthettem, a legegészségesebbnek mondhatók. Az a véleményem, hogy ezt a kort (80-90 évet) meg sem élték azok, akiknek a legnagyobb szükségük lett volna a segítségnyújtásra.

Visszatérve Vikár György elméletéhez, az internáltság fájdalmából úgy lehet erőt meríteni, ha az ember fel tud idézni olyan tetteket, ahol a szolidaritás és az emberség jelent meg a szélsőséges helyzetben is. Adataim alapján az emlékezést könnyíti, s elviselhetőbbé teszi a múlt fájdalmait, ha a személy fel tud idézni pozitív emlékeket is a múltnak ebből a szakaszából. Mindenkinek volt kedves, tréfás története az általam megkérdezettek közül. A legtöbb az orosz civilek vagy tisztek kedvességéről szól. Nem csak a pozitív emlék, pontosabban a jót és rosszat egyaránt megjeleníteni képes integrált perspektíva segíthet a fájdalom feldolgozásában, hanem az is, ha van a fogságban töltött időnek az egyén számára tanulsága, értelme. Ez az Antonovsky-féle szalutogenetikus modellben (1987) mint a lelki egészség fontos összetevője jelenik meg. A szalutogenetikus modell összetevői: 1. Az érthetőség (comprehensibility) az az elvárás, hogy ami történni fog, annak értelme lesz, megmagyarázható és anticipálható eseményként tűnik fel a személy életében. 2. Kezelhetőség (manageability): a szükséges erőforrások vagy közvetlenül a személy rendelkezésére állnak, vagy olyasvalaki rendelkezik felettük, akiben a személy bízni tud (a család, a segítő, a sors, Isten) 3. Jelentésseliség (meaningfulness): az életnek, az életeseményeknek érzelmi szempontból is értelme van, azaz érdemes elköteleződni, megfelelni a kihívásoknak.

Az interjúkban erre a témakörre vonatkozólag a következő utalásokat találtam: „Megtanultam a kevésből is megélni.” (H.B.)

„Tudtam értékelni ezek után az otthont, az ételt, a meleget.” (S.E.)

„Nem gyűjtögetek. Bármikor jöhet valami, hogy megint hátra kelljen hagynunk mindent, amink eddig volt.” (E.N.)

„Megtanultam ott (a GULAG-on), hogy a bajokon nem elég csak siránkozni, azt már úgysem lehet meg nem történné tenni. Hanem élni, élni, becsülettel, hittel dolgozni. Dolgozni és szolgálni kell. Én ezt tettem.” (Várdy, 2007:266)

„Majd megennéd! Majd jó lenne ez még!” – hallották gyakran otthon a gyerekek, ha meghagytak valamit az ebédből. Ők azok a gyerekek, akiknek a szülei túléltek a szovjet lágerek valóságát. Az élet nagyon különböző területein érzékeltette utóhatását a kényszermunka. Gyermekük betegségét kivétel nélkül minden túlélő az átlagostól eltérően, szinte szélsőségesen reagálta le. Beszéltem olyan leszármazottal, akit annyira féltettek szülei a sérülésektől, hogy felmentették tornából, és ha egyet köhintett, már rohantak vele az orvoshoz. Van, akinek egykori GULAG fogoly szülei már-már hipochonder vonásokat mutattak, de nem maguknak képzeltek betegségeket, hanem a gyermeküknek. Folyton orvoshoz jártak, olyan indokokkal például, hogy a csecsemő egyik lába rövidebb. Akad példa a másik végletre is. Aki éveket raboskodott, sok szörnyűséget látott, amihez képest egy kis láz, vagy egy esés

a kerékpárral szinte semminek tűnik. „*Aki beteg, az nyögjön, és forduljon a falnak*”-mondogatta egy túlélő házaspár gyermekeinek, szinte közömbösen. Bármely szélsőség felé mozdul el a viselkedés, azt bizonyítja, hogy a szenvedés nem múlt el azzal, hogy a kényszermunkából hazaszállították a foglyokat: a transzgenerációs hatásokkal számolni kell.

2009. júniusában abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy részt vehettem egy **kutatóúton** a Donyec-medencében, ahol egykori internálótáborok nyomait kerestük. (A pályázatot finanszírozta az EACEA; a program neve: Európa a polgárokért; alprogram: Aktív európai megemlékezés; címe: Utak a gyökerekhez – Időutazás, Polgári lakosság internálása „malenkij-robot”-ra a Szovjetunióba). A program keretében itthon interjúkat készítettük egykori internáltakkal, akik elmondták –többek között-, hol volt a láger, ahol raboskodtak, majd kérve felkerestük ezeket a helyeket, gyertyát gyújtottunk, megemlékezést tartottunk, és néhány helyen keresztet is állítottunk az ott elhunyt honfitársaink emlékére. Hazaérve fotókkal, apró tárgyi emlékekkel újra felkerestük az időseket, akik elég szélsőségesen fogadták ezt a gesztust. A legtöbben sírtak, de örültek, hogy viszont látják a helyet, ahol fiatalságukból oly sok időt töltöttek. Megfigyelhető volt a visszacsatolás az interjúra - egyfajta önigazolásként, a következő reakciók: „*Ugye megmondtam, hogy mekkora szegénység van ott?*” vagy „*Ugye milyen hatalmasak a palahegyek? Azt mind mi építettük!*” Volt olyan idős is, aki szinte megijedt a tárgyi emlékektől, aki már szemlátomást nagyon sok energiát fektetett bele, hogy elfelejtse ezt a vidéket, és nem akarta feltépni ezt a sebet. A legtöbben azért boldogok voltak, hogy valaki végre gyertyát gyújtott kint elhunyt szeretteik „sírjánál”. Egy fiatal kutató, Gárdonyi Adrienn egy idős, vak (vaksága a kényszermunka következménye) interjúalanyának hozott haza egy darab szén abból a bányából, ahol a bácsi öt évet dolgozott. A reakció elképesztő volt, az úr nagyon örült, hogy újra „láthatja” a Donyec-medencét, ez volt az első mondata: „*Most már nyugodtan halok meg!*” Élete igazsága lett ezzel kimondva, hogy valaki elhozta a bizonyosságot, hogy az élettörténete nem csupán mese, hanem olyan kézzelfogható valóság, mint a széndarab. Lánya később elmondta, hogy azóta mindig a zsebében tartja, féltve őrzi kincsét, a szénét.

A poszttraumás stressz-zavar¹ általános fogalma alá sorolják be az ún. **”túlélési szindrómát”** is. Ennek következtében leggyakrabban a szorongás, ingerlékenység, az összpontosítás és az emlékezet zavarai, fáradtság, alvászavarok, rémálmok és pszichoszomatikus zavarok fordultak elő. Előfordul továbbá, hogy az áldozatnak büntudata van, ennek oka, hogy míg a barátai, rokonai, sorstársai egy része meghalt a fogságban, addig ő életben maradt.

¹ Poszttraumás stressz-zavar: A beteg olyan eseményt él át, ami a normál emberi tapasztalaton kívül esik, pl. életének vagy fizikai épségének súlyos veszélyeztetettségét. A katasztrófahelyzetet többször ismételtten átéli. Igyekszik elkerülni azokat az aktivitásokat, helyzeteket, amelyek a traumához kapcsolódnak. (Kopp – Skrabski, 1995: 115)

Egy vizsgálatból - amit Békés Vera Anna publikált A holokauszt-szindróma címmel - kiderül, hogy a holocaust megbetegítő hatása még ma is tart, hiszen 1990-ben a 124 holocaustot túlélők 46 százalékának tünetei a majdnem 50 eltelt év ellenére tökéletesen megfelelnek a poszttraumas stressz-zavar kritériumainak. Az nem derül ki a tanulmányból, hogy ez a kutatás az emigránsok vagy a hazájukban maradt túlélőkkel készült-e, ugyanis a két csoport nem azonos módon és eredménnyel tudta feldolgozni a traumát. (Virág, 1996: 21)

A "túlélési szindróma" tünetei közül több is megjelenik interjúalanyaimnál, de a jelen vizsgálati keretek között nem minden tünetnél tisztázható pontosan hogy az a trauma következménye, vagy az időskor természetes velejárója. A trauma szövődményeként értelmezhető azonban számos szimptóma. Interjúalanyaim közül két fő emlékszik a hazatérés utáni időkből olyan visszatérő álmokra, ami kapcsolódik a kényszermunka emlékéhez. S. E. sokáig álmodott ezzel, de már egy ideje megszűntek a visszatérő álommotívumok, így nem is tud mit mondani róla, nem tudja már felidézni. S. E. memóriája más kérdésben is szelektál, rengeteg emlék kitörlődött. Sok kérdésemre nem tud válaszolni, nem emlékszik. Ennek korábban örült, mostanában azonban érdeklik a régi dolgok, így kérdéseivel sorstársait keresi fel.

„Álmomban kint voltam, dolgoztam, kerestem a régi házakat, de nem találtam meg.”(nevet)- mondta E.B., majd felesége hozzátette:

„Eleinte főleg sokat álmodott erről. Mikor éjjel úgy felriadt és oroszul kezdett beszélni. Jaj Istenem!- mondom, megint Oroszországban van. Nagyon nehezen nyugodott meg aztán.”

„Sokszor rossz álmokban kísértének a kegyetlen emlékek, s ha az idő sok mindent szépít is, a tényeket nem tudja megváltoztatni. A sebeket gyógyítja, de a hegek megmaradnak.” (Hirt, 2000: 55).

„Éveken át azt álmodtam –már itthon–, hogy készülünk hazafelé, és nem jön a vonat...és nem ériünk haza soha”, „néha még ma is azt álmodom, hogy csomagolok...ilyenkor nagyon sírok álmomban”, „lidérc ez az emberben, akkor is, ha nem beszél róla”- mesélik a visszaemlékezők. (Tatár, 2008: 61-62)

A szovjet munkatáborok szenvedéseinek hatása a lelkekben tehát még nem múlt el. A GULAG túlélőinek történelmi traumái, ellentétben a holocaust túlélőinek kollektív emlékezetével, évtizedeken keresztül „borítékolva” maradtak, néma történetként hatottak anélkül, hogy az érintettek bármiféle szakmai vagy egyéb lelki támogatásban részesültek volna. Így a GULAG okozta traumák transzgenerációs átvitelének problémája mindeddig feltáratlan kérdés. Joggal feltételezhető, hogy a **transzgenerációs trauma** éppúgy jelen van és kimutatható, mint a politikai erőszak és genocídium túlélőinek más csoportjainál, és azok leszármazottainál.

Fontosnak tartom feltárni, hogy milyen megbetegítő hatásokat örökítenek át –a mai napig generációról generációra - a "kommunizmus ellenségei " családjukban. Fontos, mert nyilván nem véletlen, hogy ha egy zsidó származású ember pszichológushoz megy, az első kérdés, ami felmerül, hogy volt-e valamilyen

holocausttal összefüggő trauma a családjában? Jó lenne ott tartani, hogy azt is megkérdezzék a szakemberek, érintett volt-e a családja a sztálini diktatúra valamely szörnyűségében (nem teszek különbséget a szovjetunióbeli kényszermunkatáborok, a hadifogság, vagy Recsk és az Andrássy út 60. között). A trauma lényege, hogy elzárja az áldozat képességét arra, hogy a problémákkal megbirkózzon. Az erőforrások a külső hatások következményeként nem elegendőek ahhoz, hogy legyőzzék a megváltozott körülmények fenyegetését. Következménye, hogy a munkateljesítmény csökken (esetenként megszűnik), a memória zavara, a depresszió. Mindez normális emberi reakció egy szélsőségesen megváltozott (abnormális) helyzetben. Miután a közvetlen traumatizáló hatás elmúlik, fontos ezzel az emlékekkel dolgozni, ellenkező esetben betegség alakulhat ki mind az egyén pszichéjében, aki átélte a traumát, mind a leszármazottai lelkében.

A szakirodalom említi a holocaust közvetített, transzgenerációs traumáját (Virág, 1996). Valószínűsíthető, hogy éppen így jelen van a GULAG fogolytáborok egykori áldozatainak leszármazottainál is, amelyet azonban még nem vizsgáltak. Virág Teréz vezetésével 1990-ben alakult meg a magyar holocaust túlélők első beszélgető csoportja, ami a KÚT nevet viseli, ez később kibővült a túlélők pszichoterápiájára specializálódott szakrendeléssel. Céljuk, hogy a csoport pszichés támogatást, és terápiás segítséget nyújtson mindazoknak, akik üldöztetést szenvedtek el, elsősorban a holocaust túlélőinek, de a klienskört idővel bővíteni kívánják a többi második világháborús fogolytábor túlélőivel. Az idő múlásával az áldozatok gyermekei, unokái lettek a csoport résztvevői. Virág Teréz, a transzgenerációs trauma kutatója állítja, hogy a fogolytábor okozta trauma megjelenhet a második, sőt a harmadik generációban is. Emlékezés egy szederfára című könyvében (Virág, 1996) felsorolja, mi lehet a kiváltója annak, hogy a trauma átadódik az utódoknak. A legkézenfekvőbb, hogy az anya a külvilágot fenyegetőnek, rossznak érzi, így gyermekét túlvédi, nem tudja leválasztani magáról. Előfordult azonban ennek az ellentéte is: az apa bántalmazásának hátterében az állt, hogy gyermekét felkészítse a világ kegyetlenségére, mert nézetei szerint így lesz képes életben maradni. A nyelvhasználatban öröklődik a kód, azaz bizonyos szavak által is közvetíthető a trauma, ami a szülőben összekapcsolódik a lágerélménnyel (pl. kenyér, bánya, szögesdrót, vagon, tábor). A fenti szavak használatakor a szülő érzelmi állapota megváltozik, amit a gyerek megérez, ráérez a fenyegető, szorongató érzésekkel terhelt titokra. A transzgenerációs trauma tünetei között szerepel a szorongás, a bizonytalanság érzése, az aggodás és a depresszió. Van válasza a szerzőnek arra is, hogy hogyan lehet a traumaátadást megakadályozni: beszélni kell a múlt szenvedéseiről, tudatosítva, hogy az már lezárult úgy, hogy eközben átélje az ember a jelen örömeit és higgyen a jövőben, várja azt.

Dr. Koltai Mária (2001) szerint a transzgenerációs trauma egyik alkotóeleme az elgyászolatlan gyászok hatása az utókorra. A GULAG túlélőkre igazán jellemző az elfojtott gyász – szemben a holocaust túlélőkkel, akik az elhunyt családtagok emlékét életben tartva nevelik az emlékmécses-gyermekeket, ami más típusú, de szintén súlyos identitásválsághoz vezet. Az elakadt gyász megrekedt családi (és

egyéni) fejlődéshez vezet, így az egykori szovjet fogolytáborokban elhunyt személyek egyenes- és oldalági leszármazottaival a segítő szakemberek feladata, hogy az elgyászolatlan régmúltat feltárják az egész családot tekintve, és támogatassák a gyászfolyamatot.

Eddig kevés erre a témára vonatkozó adatot sikerült beszerezni a leszármazottaktól. Beszéltem olyan túlélővel, aki fia alkoholbetegségét ennek tudja be. A fiú nem tudta feldolgozni, hogy szeretett édesanyjával hogyan bántak, hogyan alázták meg, anyja szerint ezért nyúlt az üveg után. A szülői "túlféltés", amit Virág (1996) említ, szintén megjelenik több GULAG túlélő életében. Ez jó példája az átöröklésnek: ismerem olyan családot, ahol a túlélő anyja féltette irracionálisan lányát, aki ugyanígy tett saját lányával. Ma már az unokának is van egy lánya, aki azonban felismerte, hogy nem kell mindentől megóvnia a gyermekét, hiszen az ő életét sem tette ezzel saját anyja könnyebbé. Eszerint a harmadik generációnak sikerülhet az átöröklött mintát tudatosítani és megtörni, de ha a torz viselkedésminta nem válik reflexió tárgyává, szakember bevonására van szükség.

Feltettem a kérdést interjúalanyaimnak, hogy fontosnak találják-e megismertetni a magyar társadalommal a GULAG és a malenkij robot mibenlétét, hogy **ne merüljön feledésbe**. A válaszokból kiderült: többen úgy gondolják, hogy az iskolában ez a téma a tananyag (törzsanyag) részét képezi, pedig nem így van. Miután tisztáztuk a félreértést, a válaszokban megfogalmazódott a csalódottság a fiatalok érdektelensége miatt. Ezt mindannyian szomorúan nyugtázták, hiszen a közöny gyakran saját leszármazottaikat is érinti.

„Nem is érdekli őket!” (E.B.)

„Máma már nem érdekli az embereket, hogy mi ott mit szenvedtünk” (P.J.)

„A fiatalok nem szeretik, ha beszélünk erről” (H.M.)

Mindezen túl azonban a megkérdezettek döntő többsége fontosnak találná azt, hogy erről többet tudjon meg a világ. Ennek indoklása:

„Igenis beszélni és írni kell róla, hogy tudja meg a világ, hogy többé soha ne fordulhasson elő. Hogy ártatlan embereket halálba visznek, meg munkaszolgálatra, – a másik halálba.” (M.J.)

„Hát jó volna, hogyha tudna róla azért, hogy ilyen volt, hogy többet ilyen ne lehessen.” (E.N.)

„Történelmi viszonylatban erről jóformán semmi nincs, pedig hány ezer ember meghalt.” (S.M.)

„Ne kövessük el azt a hibát, amit már millióan elkövettek előttiünk.” (S.E.)

„Most már nektek fontos, hogy erről beszélve legyen. Hogyha azt akarjátok, hogy ne felejtsek el.” (S.M.)

„Fontosnak tartanám, de annyira el van már minden ferdülve. Már nincs hazafias érzés az emberekben.” (S.T.)

„Jó, ha tudnak a fiatalok erről, én nem nagyon szeretek beszélni róla, csak azért vállalom, hogy valaki tudjon róla, hogy ilyen volt, hogy ne legyen többé ilyen. Csak nem mindenki hiszi el, hogy ez így volt.” (H.M.)

A hit kérdése másoknál is felmerül. Van, aki hipotetikusán sem tud választ adni a kérdésemre, annyira ragaszkodik elméletéhez, miszerint ezt úgy sem hiszi el a világ.

„Ezek a fiatalok el se tudják képzelni, és el se hiszik, amit én elmondtam. Egyszer elmondtam Csabán, azt mondták nem igaz, így nem lehet dolgozni.” (P.J.)

„Hiába mondom, senki se tudja elképzelni, és elhinni, hogy mi ott min mentünk keresztül.” (H.M.)

A kollektív információhiány oka:

„Annak idején nem is engedték, hogy erről tudjanak valamit.” (E.B.)

Végül az objektív kép kedvéért idézek a szkeptikusoktól is, akik nem tartják fontosnak, hogy bekerüljön a malenkij robot a történelemkönyvekbe.

„Feledésbe fog merülni, persze nekünk már mindegy...” (K.R.)

„Énrajtam ez már nem segít.” (S.E.)

A holocaust foglyainál a következőket figyelték meg a kiszabadítás után: *„...azt a benyomást kelti, mintha valamiféle lelki kényszer alatt állna, annyira kényszerű ez a mesélés, ez a „**muszáj beszélni**” (Frankl, 1988: 93) Ezt az érzést a malenkij robotról hazatértek a megfélemlítések következtében nem élhették át.*

„Nem beszélt erről senki. Azt mondták Debrecenben, hogy ha beszélünk erről, megyünk Szibériába.” (S.M.)

„Beszélni ezüst, de hallgatni arany.” (K.M.)

A legtöbben szülőkkel, házastárssal azért beszéltek róla (lefüggönyözött házban), de a leszármazottakkal csak azok felnőtté válásakor.

„Eleinte nem volt szabad beszélni róla. Nem lehetett tudni, hogy melyik gyerek hol mond el valamit. (...) Nem is érdekelte talán őket. Tavaly beszélünk róla nekik (gyerrekeiknek – S.Zs.), és akkor csak hallgattak.” (E.B.)

„A gyerekek akarják mindig, hogy beszéljünk róla. Mindig mondják, hogy olyan keveset tudnak róla.” (K.R.)

„A rendszerváltás után mondtuk csak el részletesen a gyerekeknek. De még most se tudnak mindent. A lányom nem is szereti, ha felhozzuk ezt.” (S.E.)

Az ok, amiért a rendszerváltás után a legtöbbjük megtörte kényszerű hallgatási fogadalmát:

„A bátyámék, mikor itt ebédeltek, mindig beszéltek róla. Én mindig felálltam az asztaltól és elmentem. Nem szerettem beszélni erről, meg féltem is. Csak mostanában már beszélek. (Miért? – S.Zs.) Mert már egyre kevesebben vagyunk, akik elmondhatjuk.” (M.J.)

Gulyás Gyula és Gulyás János filmszociográfiai könyvében találtam egyértelmű alátámasztást arra a feltételezésemre, hogy a malenkij robot túlélőinek sokat tud segíteni, ha kibeszélik magukból az ott történeteket. Egy dudari idős úrtól, Kovács Árpádtól idézem a következő történetet:

„Éjjel olyan rosszul lettem, hogy meg akartam fulladni, meg futni akartam. Mondom a feleségemnek reggel, nagypéntek reggelre lett ez:

– Azonnal adjál nekem ruhát, öltözők, megyek az orvoshoz.

Kimentem a bányához, az üzemorvoshoz, mondtam neki:

- Legyen szíves, nekem, doktornő, adjon beutalót az ideggyógyászatra, mert elfutok.

(...) Adott beutalót, így elmentem. (...) Közvetlen behív a főorvosasszony, az ideggyógyász.

- Na, Kovács, mondja el, miért volt leülve, mit csinált, kit vert meg, kit gyilkolt meg?

- Nézze főorvosasszony kérem, ez olyan dolog volt, hogy én 17 éves voltam és így és így történt.

És amit itt maguknak elmondtam, azt végig elmondtam. Azt mondja:

- Mondja csak, mondja csak, érdekel, kíváncsi vagyok rá! Mondja csak Kovács bácsi, mindent mondjon el!

Akkor már énnekem semmi bajom nem volt, mikor kiöntöttem a szívemet, semmi bajom nem volt. Mondom:

- Főorvosasszony, kérem, a Jóisten áldja meg magát. Higgye el, hogy engemet még ezen a területen, és ebben az ügyben senki ilyen szívesen és ilyen kedvesen nem hallgatott meg sohasem, mint maga. Nagyon szépen köszönöm magának, hogy ilyen nagyon kedves és aranyos volt velem szemben.” (Gulyás, 1990)

Frankl (1988) kategorikusan kijelenti, hogy téved, aki azt hiszi, nincs lelki gondozásra szüksége annak, aki kiszabadult a fogolytáborból. A lelki gondozás célja, hogy az áldozat figyelme a jövőre irányuljon. Az ember értékítélete megzavarodik a fogolytábort elhagyva, és csak fokozatosan vezethető vissza ahhoz, ami korábban természetes volt, hogy annak sincs joga rosszat tenni, aki sok rosszat elszenvedett. Böszörményi-Nagy Iván fogalma, a destruktív jogosultság jól jeleníti meg a transzgenerációs áttevődés veszélyeit: a traumatizált személy feljogosítva érezheti magát arra, hogy kompenzációt kapjon a sérülésekért, s ha ez elmarad, nehézséget jelenthet számára, hogy ő maga megfelelő mértékben gondoskodóvá, kapcsolataiban elevenné, fejlődőképpé váljék. (Böszörményi-Nagy, Krasner 1986). A dezintegrált személyeknek segítségre van szüksége ahhoz, hogy újra integráltak legyenek – véli ezzel összhangban a haláltáborot megjárt Bettelheim (1999). A segítséget azonban az általam vizsgált csoport, a malenkij robot illetve a GULAG túlélői semmilyen formában nem kapták meg.

Vikár György (1996) szerint segítséget jelentene az egykori internáltaknak, ha pszichoterápiában beszélhetnének az átélt szenvedésekről, ennek oka pedig a kényszerű hallgatás, amire sokáig kárhóztatva voltak. Vikár szerint is gyakori tünet lehet a szorongás, amit a segítőnek észre kell venni az áldozaton, és segíteni a klienst a feldolgozásban.

Erikson (2002) én-identitás elméletéből megtudhatjuk, hogy az időskort – ami az érettség elérésének kora – az integritás és a kétségbeesés párharca, a sikerek és kudarcok, az egészség és betegség feldolgozásának képessége, s egyfajta transzcendens irányulás jellemzi. Az életúttal való megelégedés vagy elégedetlenség fontos szerepet játszik ebben a korban, s a megtett út könnyebben átlátható, ha az idős embernek van hallgatósága, akinek elbeszélheti a legfontosabb mozzanatokat.

Fontos a visszatekintés, a számadás, amikor sorra veheti döntéseit, sikereit, kudarcait, főleg feldolgozatlan traumáit, élete fontos fordulatait. Ha a mérleg azt mutatja, hogy az élete alapján véve értelmes volt, választásai és tettei alapvetően helyesek voltak, akkor elérkezik az érintegritás-érzés, a bölcsesség állapotába. Az étellel való megelégedés következményeként tud szembenézni a halállal.

Több szerző véleménye egyezik tehát abban, hogy az ilyen traumát átélő idős embereknek segíthet az, ha elmesélhetik életük történetét, és közben kibeszélhetik szenvedéseiket. Az én témám esetében ez akkor valósul meg, ha elmondhatják végre, hogy mi történt velük valójában 1945-től a Szovjetunióban, és ha, aki hallgatja, hisz nekik. Nem kell terapeutának lenni, csak érdeklődőnek.

Kutatásommal – amely ebből a szempontból az akciókutatás kritériumainak is megfelel – szerettem volna hozzájárulni, hogy interjúalanyaim elbeszélhessék életük tragédiáját. A történetmondás tapasztalt hatásairól is megkérdeztem interjúalanyaimat, emellett figyeltem az azt kísérő nonverbális kommunikáció néhány fontos aspektusára.

Minden interjúalany örült, hogy beszélgettünk – persze ez szólhat az idősök magányosságáról is. Többek annyira örültek, hogy ajándékkal kedveskedtek, és kérték, hogy mindenképp látogassam meg őket a jövőben. Több interjúalanyánál éreztem, hogy kimondottan a beszélgetés témájának örül.

„Na, most jól kiöntöttük a lelkiünket” – mondta például beszélgetésünk lezárásakor K.R., ami arra enged következtetni, hogy megkönnyebbülést okozott neki elmondani a hatvan évvel ezelőtti történeteket.

„Sok. Elmondanám sokszor, gyorsan, csak hogy kijöjjön. De egy könyvet lehetne... Ha ki tudnám úgy fejezni magam.” E. N. elejtett megjegyzéséből lehet arra gondolni, hogy négy órás beszélgetésünket kevesli. Vágya, hogy egykori szenvedését megoszthassa a világgal egyértelmű – ez nem meglepő, hiszen ő az a személy az interjúalanyok közül, aki eddig a legkevesebbet beszélt múltjáról. Örök félelemben élt, és él a mai napig. Az, hogy könyvet lehetne írni a témáról, csak a kint szerzett ”élmények” mennyiségét szemlélteti, erre nem vágyik, hiszen az interjúhoz sem adta nevét. E. N. a következőképp fejezi ki, hogy neki nem pusztán a beszélgetés hiányzik, hanem a történetek érzelmi tartalmának felszínre hozása, feloldása:

„Az ember még csak elmeséli, az is valami, de inkább sírna, mint mondaná.” (E. N.)

A kibeszélés hasznosságának kutatása közben fontos motívumra leltem, mégpedig arra az ismert tényre, hogy nem elhanyagolható a beszélgetés hasznossága szempontjából, hogy ki a ”másik fél”.

„Veled jó erről beszélni, mert te ismered és elhiszed ezt.” (K.M.)

A hit kérdése másoknál is felmerül, egyikük csalódottan mondja:

„Erdmannak (Ő írta meg a gyulai deportálások történetét - S. Zs.) elmondtam, mikor könyvet írt, de még ő se hiszi el, hogy velünk mi volt. Hogy mi ott mit dolgoztunk, mit szenvedtünk.” (H.M.)

Ebből a szempontból vizsgálva a témát, jogosan merül fel az igény, hogy ilyen típusú segítő beszélgetésben aktív hallgatóként megfelelő végzettségű, kulturálisan

kompetens személy legyen jelen. Fontos, hogy a segítő szakmában dolgozók ismerjék a történelmi traumákat, hiszen nem merül fel a hit és kétely dilemmája, ha pontosan tudják az igazságot.

Érdekes, hogy az interjún kívüli helyzetekben többen hárítják ezt a témát, így kerülnek a sajnálatot, óvják meg magukat a túlradó érzelmektől. Ilyen típusú választ leginkább férfiaktól kaptam, hiszen az elérzékenyülés a hagyományos férfi-szereppel nem egyeztethető össze.

„Nem szeretek beszélni róla, a legutóbbi időkben érzem, hogy érzékenyebb vagyok, ez nekem nem jó. Van, aki még ingerültebb, de én nem. Csak kerülöm ezt a témát.” (S.T.)

„Nem jó ezt felhozni. Rossz erről beszélni, nem szívesen beszélek erről.” (S.M.)

Az interjú hatással volt a kérdezettekre, a rövid távú negatív hatások reményeim szerint hosszútávon átfordulnak majd bennük.

„Néha egész hátra kerül, de most jól felkavarodott.” (K.M.)

„Az emberben előhozza a régi dolgokat, majd lehet, hogy az esti pihenésem nem lesz nyugodt. De ezt nem lehet elfelejteni, csak túlteszi magát rajta az ember.” (E.N.)

A felsoroltak alapján elmondható, hogy az egykor kényszermunkára internált idős emberek jelentős része igényli a traumatikus eseményről való beszélgetést, ha megfelelő keretek között értő hallgatóságra talál.

Ez akkor is, sőt annál inkább igaz, ha a túlélők az elmesélés közben elsírják magukat. Nem készítettem olyan interjút, ahol ne gördült volna le egy-két könnycsepp. Ez bizonyítja legjobban, hogy a lelki sérüléseket a mai napig őrzik a túlélők. Voltak érthető és kevésbé várható helyzetek, történetek, amit megkönnyeztek. Az alábbiakban leírom a **sírás, meghatódás** tárgyát képező történeteket tematizálva.

- Az elveszített illetve a megtalált családi kapcsolataikról beszélve

„Írtam egy levelet. Azt, hogy ma gondolok haza. És ez szeptember 12-e volt. És akkor született a kislányom. Gondold el, milyen a Jóisten.” (E.B.)

„Hazajöttem, megláttam a feleségemet, megöleltem, megforgattam kétszer és örültünk egymásnak.” (E.B.)

„Rozínának (M.J. testvére) fogta a kezét miközben haldoklott és mondta: Ugye hazamegyünk, Rozina? Meséljen, milyen lesz, mikor hazamegyünk!” (M.J.)

Ekkor M.J. –véltetőleg– nem a történetben elhunyt fiú emlékét könnyezte meg, hanem az elmúlt években eltemetett testvére hiányát.

S.M. a beszélgetésünk során sokszor, minden adandó alkalommal visszatér édesapja élettörténetét mesélni, akivel együtt raboskodott. Amikor róla mesél, mindig megkönnyezi ezt az emléket. Ezt látszólag semmi nem indokolja, hiszen édesapja korábban hazatérhetett Oroszországból, egészséges volt, hosszú életet élt. Nem tartom szokványosnak, hogy egy 82 éves ember elhunyt szüleiről könnyek között emlékszik meg. Nem az időskori érzékenységek következménye, mert a reálisan várható témáknál nem sír: *„Két lányom volt, mind a kettő meghalt”*. Az oka talán az

lehet, hogy ez egy fedőtörténet, amivel racionalizálja saját fájdalmát, "legalizálja" meghatódottságát.

Az utóbbi két idézet felveti azt a gondolatot, hogy a közös rabság, a közös szenvedés szorosabbra fűzi a kapcsolatokat, az együtt álélt trauma emléke felerősítheti a kapcsolat fontosságát. Ezeket a kapcsolatokat ápolják is, a gyulai közösségben minden egykori internált tud sorstársai hogylétéről, összejárnak. A közös stigmával rendelkező "B" társadalom tehát még ma is megfigyelhető.

- A meghiúsult reményekről beszélve, ami a régi életükhöz való visszatérésről szól

P.J. így mesél hazatéréséről: *„Ott álltam a ház előtt, apám ott volt tőlem valami húsz méterre (....) nem tudtam se szólani, se mozdulni. Nem tudtam odamenni. Most sem értem mi ütött belém.”*

Ez a magatartás talán alátámasztja Bettelheim azon megfigyelését, hogy amint egy fogoly eljut oda, hogy a tábort valódinak fogadja el, megjelenik benne a félelem a kinti világba való visszakerüléstől.

„Mikor átléptük a határt, megcsókoltuk a magyar földet. (...) A fene se tudja, hogy magyarok vagyunk-e egyáltalán.” (E.N.)

S.E. az egész interjú alatt vidám volt. Mikor már indulni készültem, előhoz egy emlékkönyvet, és két-három megsárgult fényképet, a robotban elhunyt vőlegényéről. Az emlékkönyvben versek vannak, amiket a férfi írt neki. Sírní kezd a versek felolvasásakor, mesél róla, hogy milyen nagy szerelem volt az övék. Mesél terveikről, amik nem valósulhattak meg. Olyan érzésem van, hogy eddig senkinek nem mutatta meg ezeket a "kincseket".

Az egykori internáltak visszakapták szabadságukat, régi életüket viszont nem.

- Megalázottságukról, sérelmeikről beszélve, valamint arról, amikor ismét ember módjára bántak velük:

„Mikor átvittek a másik lágerbe, azt mondták, hogy hazamegyünk.” (H.M.)

„Ezt csak az tudja igazán, aki átélte. Én magának hiába mesélek. Ön ír egy disszertációt, szépen megfogalmazva. De igazán csak az tudja, aki átélte.” (K.M.)

„A legnehezebb az volt, mikor egy-egy sorstárs hazajött, mi meg maradtunk.” (K.R.)

P.J. hazatéréséről meséli: Debrecenből karácsony este utazott haza Gyulára. Nehezen értek fel a vonatra, *„Ekkor azt mondta a baka a mozdonyvezetőnek: Volt fogságban? Igen! Akkor addig ne induljon el, amíg mind fel nem szállunk.”* A következő vonat is tömve volt, itt egy civil lett segítségükre. *„Megkérdezte az embereket: (akik már a vonaton voltak) Volt fogságban? Nem! Leszállni! Ön volt? Nem! Leszállni!”*

A három nénivel készített csoportos interjúmon történt, hogy egyikük felolvasott egy verset, amit egy sorstársuk írt kint, a lágerben. A vers az ott átélt szenvedésekről, megalázottságról és a honvágyról szól. Mind megkönnyezték.

Azt gondolom, hogy a sírásnak van egy felszabadító ereje, ezzel elismerik szenvedéseiket, ezáltal pedig azt, hogy ami velük történt, nem volt rendjén való. Talán a politikai nyomás miatt felvett kollektív büntudatuk is enyhül ezzel.

A jelen vizsgálatból is kiderül, hogy a történelmi traumák nem „egyszeri” történésekből származnak, hanem hosszútávon érlelődő politikai gonosztettekből fakadnak, amelyeket a XX. század totalitárius rendszerei jutattak társadalmi szintre. E politikai gonosztettek áldozatai több százmilliós népcsoportok világszerte. Traumatizált társadalomban élünk. Nemzetünk nagyon sok negatív, feldolgozatlan emlékekkel él együtt, szinte nincs is olyan társadalmi csoport, amelyik az elmúlt 60-70 évben ne szenvedett volna. Kegyetlen diktátorok, s az általuk támogatott eszmék, ideológiák váltogatták egymást, amelyek – változó „célcsoportokkal” – kirekesztőleg, pusztítólag hatottak. Mindezen nem segít múltunk problémáinak tagadása. Más országok – köztük pl. Németország – szembenéztek a második világháborús tetteikkel és a traumákkal. Fontosnak tartom egyfelől, hogy – megtörve a hallgatást – a társadalmunk számára közvetített általános ismeretanyagának legalább minimálisan része legyen a GULAG és a malenkij robot. Másrészt szisztematikus kutatások révén fel kell tárni, hogy milyen megbetegítő hatásokat örökítenek át a mai napig generációról generációra a különböző típusú szovjet légerekből hazatért egykori foglyok családjukban. Ehhez megfelelő intézményi háttérre, finanszírozásra és több szakemberre van szükség!

Összefoglaló

A foglyotáborokról készült feljegyzések és interjúalanyaim mindegyike említ meghatározó, emberfeletti kitartásról és emberszeretetről tanúskodó történeteket. Ezen nagyszerű emberek üzenetét azt hiszem a foglyok magukkal vitték későbbi életükbe, tanultak belőle, és kamatoztatták. A kapzsiság és önös érdekek világában élünk, így nem tudom megállni, hogy ne tisztelegjek néhány sorral a sztálini kényszermunkatáborok szó szerinti hősei előtt.

Az érminszenti katolikus pap önként ment a GULAG-ra, hogy híveivel maradhasson, tarthassa bennük a lelket. A serényfalvi lány a Donyec- medencében utolsó ruhadarabját eladva a pénzt húsz-harminc foglyotársa között szétosztotta, magának épp csak egy keveset tartott meg. A szorosadi lány, aki konyhai munkát végzett kint, kockáztatta életét is, lopott és csalt, csak elegendő ételt adhasson sorstársainak. A tokaji fiatal menyasszony nem adta el magát az orosz tisztnek életben maradásáért és szabadulásáért, ezzel bizonyította hűségét. A fiatal férj önként ment büntetőtáborba, hogy várandós feleségével lehessen, és ott a saját szabadsága árán is kiszabadította nejét. A gyulai nővér, amikor hazaengedték volna a transzporttal, önként kereste fel a táborvezetőt, hogy helyette inkább hűgát engedjék haza, ő még marad, ameddig csak kell.

Vannak, akik emberek tudtak maradni – a szó legnemesebb értelmében – ebben a nehéz helyzetben is. Az, hogy sok ember saját élete kockáztatása árán is a többieknek akart segíteni, azt gondolom nemcsak a rabtársaknak, de nekünk, emlékezőknek is erkölcsi irányvonalat mutat. Az áldozatok emlékeznek és emlékeztetnek, a bosszú gondolata azonban távol áll tőlük. Tanulnunk kell ezektől az emberektől, nem pedig elfelejteni őket. Hisz névtelen hősök, egyházi bürokráciától mentes szentek voltak ők. Megleckéztették a világot, magasra tették a mércét önfeláldozásból, szeretetből, emberségből.

Nekünk is van –meglátásom szerint– két fontos feladatunk, amivel időseinknek és halottainknak tartozunk, amit ők már nem tudnak megtenni. Az első, hogy fel kell keresnünk az Oroszországban és Ukrajnában eltemetett honfitársainkat, akik jelöletlen sírokban nyugszanak. Akiknek sírhelyéről hozzátartozóik legjobb esetben egy megfejtethetetlen parcella számot kapnak az illetékes szervektől. (Magyar civilek önkéntesen dolgoznak a „kódfejtésen”.) Aki teheti – aki arra jár – , gyűjtsen ott egy gyertyát a kényszermunka áldozataiért, hőseiért, akiknek szülei, testvérei, gyermekei nem tudják felkeresni szeretett rokonuk sírját. A második pedig, hogy emléküket nem hagyjuk feledésbe merülni, elmeséljük gyermekeinknek, unokáinknak a magyar történelem ezen elhallgatott fejezetét. A jövő alakítása az ő kezükben van, így tanulniuk kell a múltból, hogy a rabszolgotartás intézménye a továbbiakban a történészek kutatási témája lehessen, ne pedig a segítő szféra klienskörét alkossák a ”felszabadítottak”.

A SZTÁLINI HORDÁK RABSZOLGASZEDŐ RAZZIÁI A MAGYAROK ÉS A NÉMETEK KÖRÉBEN

Reflexiók egy kéziratra utószó helyett

Singer Zsuzsa GULAG-kutató elemző tanulmánya érdekfeszítő, elgondolkodtató és a jövőbe mutató hiánypótló munka. Szerzője arra vállalkozott, hogy nagy mennyiségű háttérinformáción, levéltári anyagon, a túlélők beszámolóin, tömegein és az idevonatkozó GULAG-irodalmon magát átrágva, munkájában a történelmi és a társadalmi aspektus mellett a lélektani vonatkozások tükrében is megvizsgálja a sztálini kényszermunkatáborokat.

Mára sikerült elegendő levéltári anyagot összegyűjteni ahhoz, hogy ha nem is tudjuk minden részletében feltárni, de legalább meggyőzően alátámaszthatjuk a Kárpát-medencei magyar és német polgári lakossággal szemben 1944 őszén és 1945 elején elkövetett törvénytelenségek tényét.

A történelmi és társadalmi aspektusból vizsgálva az egykor szigorúan titkosított hadijelentéseket, a szomorú évfordulók kapcsán kegyeletteljes főhajtással emlékezhetünk mártírjainkra, de tiszteleghetünk a lelkiileg megtört túlélők és mindazok előtt, akik szívükben és emlékezetükben megőrzik örök emléküket.

A fiatal GULAG-kutató tanulmánya eszembe juttatja azt is, hogy immár 65 év telt el azóta, hogy 1944. november 13-án megjelent a Beregszászi Városparancsnokság 2. sz. hírhedt parancsa, amely elrendelte a 18 és 50 (sok esetben a 60 év) közötti magyar és német férfiak behívását „háromnapos” helyreállítási munkára. Most már adatolva is tudjuk, hogy a kiagyalt halálmenetet csak minden harmadik elhurcolt élte túl.

A második népirtó dokumentumot is 65 évvel ezelőtt fogalmazták meg a Kreml kommunista inkvizítorai: Malinovszkij marsall, a II. Ukrán Front csapatparancsnoka az állambiztonsági bizottság már említett 1944. december 16-án kelt 7161. sz. határozata alapján saját rendeletet adott ki, ahol ez áll: **„... 1944. december 25-től 1945. január 10-ig szovjetunióbeli munkára mozgósítsák és internálják a Magyarország és Erdély területén élő 17–45 év közötti munkaképes német férfiakat és a 18–30 év közötti munkaképes német nőket...”**

Az állambiztonsági bizottság ezen határozatának teljesítése eredményeképpen az I. Ukrán Front hadműveleti területéről 1945. március 20-ig több mint 40 ezer magyarországi németet vittek a Szovjetunióba, azon belül az ukrainai, belorussziai, oroszországi, kazahsztáni, kaukázusi és más munkatáborokba. Az elhurcoltak többsége a Donyec-szénmedence lágereibe került, az itteni bányákban rabszolgamunkára kényszerítették őket, ahol kegyetlen sors várt rájuk. A rabtartóik a munkaerejüknek a végsőkéig való kihasználása mellett teljes testi-lelki megtörésükre, emberi méltóságuk sárba tiprására törekedtek. Ellenük is a szovjet Gulag-rab módszereket vetették be. Csupán annyi volt a különbség, hogy a magyarországi, erdélyi, felvidéki és más országrészbeli magyar és német túlélőket hazaengedték.

Ellenben a GULAG-rabság szovjet túlélői nem térhettek haza, hanem a Szovjetunió főleg szibériai, kazahsztáni területén kijelölt helyen telepítették le őket kiegészítő büntető száműzetésre (szszilka). Onnan nem költözhetek el, csak akkor, ha erre engedélyt kaptak. Sokakat közülük örökös száműzetésre kényszerítettek. Ezeket a száműzetésben élőket kijelölt kényszerlakhelyen (szszilnuposzelenyecként) tartották nyilván a hatóságok. Meghatározott időközönként jelentkeznie kellett a helyi állambiztonsági szerveknél. Nagyon sok kárpátaljai magyar és német embert, diplomás értelmiségit, tisztviselőt, papot, kuláknak minősített földművest a malenkij robotot túlélve, hazatérése után újra perbe fogták és ítélték el 10-25 évre a szovjet polgári BTK 58. paragrafusa alapján mint szovjetellenes elemet, és küldték el őket a GULAG javító-munkatáborába. Ott osztoztak a szovjet rabok sorsával, volt aki, soha többé nem térhetett haza.

Jogi aspektusból nézve, meg lehet-e bocsátani a sztálini gyilkoló gépezet irányítóinak ezt a népirtást is? Elévülhetetlen és megbocsáthatatlan bűnt követtek el, amikor ártatlan magyarok és német civilek, nők és férfiak tízezreit hurcolták el munkaszolgálatra; súlyos gondatlanságból elkövetett bűnnel vádolhatjuk fogva tartóikat, hogy a GULAG (*Glavnoje Upravlenyje Lagerej*) lágereiben (kényszerszolgálat */katorga/*, munkatábor, javító-nevelő munkatábor */ispravityelno-trudovih rabot/*, javító-nevelő telep */ispravityelno-trudovije kolonyija/*, száműzetés és örökös száműzetés */szszilka, szszilnuposzelenyec/*, kitelepítés */viszilka/ stb.*) embertelen és állati körülményeket teremtve előidézték, hogy a rabok túlnyomó többsége fertőzések, éhínség és a fagy áldozatává váljon.

A harmadik dokumentum is 65 évvel ezelőtt keletkezett. 1945. január 20-án Mocsalov állambiztonsági őrnagy, a IV. Ukrán Front háterszágparancsnoka mellett működő, a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó osztály vezetője a front lágerrendszerében működő valamennyi gyűjtőtábor parancsnokának 00175. számmal szigorúan titkos utasítást küldött, amely igen figyelemre méltó a vizsgált téma szempontjából. Többek között a következőket írta: „Az 1945. január 17-i 00163. sz. utasításomat kiegészítem azzal a megjegyzéssel, hogy az újonnan érkező internáltakat nem a IV. Ukrán Front 0036. sz. határozata értelmében, hanem az NKVD 1945. január 11-i 0016. sz. parancsa értelmében kell kezelni.

Mindazokat, akik az NKVD parancsára érkeztek, nem internáltaknak, hanem letartóztatottaknak kell tekinteni és a hadifoglyoktól elkülönítve kell nyilvántartani.

A hadifoglyokról szóló általános adatokba ne iktassák be a letartóztatottak adatait, hanem kezeljék azokat külön.

Abban az esetben, ha a letartóztatottak kérdőívek nélkül érkeznek, töltsék ki törzslapjukat az átvételi anyagok alapján.

Az önökhöz eljuttatott letartóztatottakhoz konvojkíséretet biztosítunk; ezek megérkezéséig megengedem, hogy a letartóztatott személyeket külön menetoszlopokba felsorakoztatva küldjék a közös szakaszokba és különítsék el őket az éjszakai pihenéskor.

A szakaszok úgy álljanak össze, hogy elől haladjon a hadifoglyok menetoszlopa, mögöttük pedig a letartóztatottak menetoszlopa.

A letartóztatottakat, ha megbetegednek, a hadifoglyok számára megállapított rendben utalják kórházba.”

Az NKVD parancsa, amelyre Mocsalov állambiztonsági őrnagy is hivatkozott, csakúgy mint az ő parancsa, alkalmat adott arra, hogy a IV. Ukrán Front katonai tanácsa 1944. november 18-i határozata alapján letartóztatottakat összevegyítsék az 1944 ezt követő napjaiban letartóztatottakkal, és ily módon leplezzék azt a törvényteleniséget, amit a front katonai parancsnoksága vitt véghez a kárpátaljai magyarok, németek letartóztatásával kapcsolatban. A „letartóztatás” kitolódott egészen 1948-ig, mivel a sztálini parancs által elrendelt akció célja egyértelműen a szovjetunióbeli „rabszolgamunkára” való toborzás volt.

Számos írásban, dokumentumban ma is fölmerül a kérdés: minek nevezzük őket? Malenkij robotosoknak? Internáltaknak? Deportáltaknak? Letartóztatottaknak? Elhurcoltaknak stb.? Definiálható úgy is, hogy a kollektív bűnösség alapján végzett rabszolgaszervező begyűjtés előre kitervelt, pontosan meghatározott életkorú áldozatai voltak, akiket még a hadifoglyokat megillető elemi bánásmódban sem részesítettek.

A civil férfiak elhurcolását semmilyen nemzetközi jog vagy gyakorlat nem igazolja. A történetek a hadijog és etika semmibe vételét jelentették. Valamennyien a kommunista önkény útjában voltak, illetve ezzel is büntették a magyarságot a II. világháborús részvételért. A kommunista jellem és a humanista jellem között nem lehet egyenlőségjelet tenni. Ezt maga Alekszandr Szolzsenyicin volt elítélt, orosz író is kihangsúlyozta: *„A kommunistáknál kártékonyabb és veszélyesebb embertípust még nem produkált a történelem. Cinizmusuk, szemtelenségük, hataloméhségük, gátlástalanságuk, rombolási hajlamuk, kultúra- és szellemellenességük elképzelhetetlen minden más, normális, azaz nem kommunista ember számára. A kommunizmus nem ismeri a szégyent, az emberi méltóságot, és fogalma sincs arról, amit a keresztény etika így hív: lelkiismeret. A kommunista eltorzult lélek, egészséges szellemű európai ember nem lehet kommunista. Nincs olyan vastag bőrt igénylő hazugság, amit egy kommunista szemrebbenés nélkül ki ne mondana, ha azt a mozgalom érdeke vagy az elvtársak személyes boldogulása úgy kívánja.”*

A családjuktól elszakított, a kegyetlen pusztulásra ítélt lágerlakóktól úgyszólván mindent elvettek a sztálinisták, de hitüket mégsem tudták megtörni, hiszen Istenre bízta sorsuk alakulását, az elcsigázottak Istenhez fohászkodtak haláluk órájában, a borzalmakat túlélők Istentől várták a szabadulást.

Lelki aspektusból nézve, hatvanöt évvel ezelőtt az élni akarás irattatta velük a szolgyai, szambori és más gyűjtőlagerekben, a Gulág munkatáborjaiban azokat a lágerimákat, lágerleveleket, amelyekben napi fohásaikat fogalmazták meg, okulásként a jövő nemzedék számára is.

Az akkori koncentrációs táborok versfaragói az eseményeket rímes költeményekbe foglalták, melyeket fejben tartottak. Esetleges lejegyzésük fővesztéssel járt volna. Az írások szerzői között szinte minden társadalmi réteg képviselve van, hisz a begyűjtéskor nem volt különösebb szelektálás.

Egyes verses imák szerzőire már a túlélők sem emlékeznek. Gondoljunk arra, hogy a 17-18 esztendősen elhurcolt túlélők, ha még élnek, már 83-84 évesek. Több írásos emléknek sikerült azonosítani alkotóját, első kézből történő megfogalmazóját. Személyesen ismertem olyan túlélő-rímfaragókat, akik gondolatban írták és emlékezetükben őrizték meg verseiket, amelyeket hazatértük után rögzítettek papíron, amelyekben megrázó drámaisággal ábrázolják a lágerélet körülményeit, keserű iróniával a foglyok szenvedéseit, továbbá hírt adtak a különböző nemzetiségű rabok igazi lágerbeli összetartásáról is.

Amíg a lágerekben ezerszámra pusztultak "a nép ellenségei", közöttük az anyaországi és a kárpátaljai magyarok is, addig idehaza diadalmenetben épült a "sztálini szocializmus", "hurra-legények" harsogtak taktusra nagy tirádákat, egymást túllícitálva égis magasztalták, istenítették a nagy Sztálint, a XX. század legkegyetlenebb népiértőjét.

A deportáltak és a politikai foglyok utolsó csoportjai Sztálin halálát követően, az 1955-ben kiadott amnesztiarendelet értelmében térhettek vissza. Különböző vesztésglista és -mérleg készült, egy biztos, hogy a Gulág lágereiben többen haltak meg, mint a harctereken. Akik a túlélési hit lelki fegyverével vértették fel magukat, azok a fizikai halált is megúszták, legyőzték. Az eddig összegyűjtött és elemzett lágerimákban, levelekben, rímes költeményekben és énekelt versekben ezrek fájdalma, napi halála fogalmazódik meg. A mának, a holnapnak címzett üzenetértékű végrendeletek ezek, ahogy az az egyik versajánlásban áll: **"... hogy majd fiaik, lányaik, az unokák is megismerkedjenek a sok gyászos lágertörténettel, okulásként terjesszék azt fírók fira..."**

Az érzelmileg telített strófákból, szavakból tengernyi szenvedés olvasható ki. E szenvedésre épült az Istenhez fohászkodók hite, apáink hite. Ez táplálja ma a mi hitünket is, erőt ad nekünk a fennmaradáshoz, nyelvünk és kulturánk fel nem adásához... Isten minket úgy segítjen!

Dupka György

Irodalomjegyzék:

A kormány 267/2000. (XII.26.) Kormány Rendelete In: Magyar közlöny 2000/132. szám 9317. oldal

Antonovsky, A. (1987): *Unraveling the Mystery of Health*. How People Manage Stress and Stay Well. Jossey - Boss Publishers, San Francisco. p. 17.

Békés Vera Anna (2003): A holokauszt-szindróma <http://www.szombat.org/archivum/h0404h.htm>

Bettelheim, Bruno (1999): *A végső határ*, Európa könyvkiadó, Budapest, (ford.: Szilassy Zoltán)

Bodri Imre: *A GULAG rabja voltam*, In: História klub füzetek 11. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 19.

Bognár Zalán (2005): Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944-45-ben In: Markó György (szerk.) *Háború, hadsereg, összeomlás*, 181. p., Zrínyi Kiadó, Budapest

Böszörményi-Nagy, I. – Krasner B. R. (1986): *Between Give & Take: A Clinical Guide to Contextual Therapy*, Bristol: Brunner/Mazel.

Darman, Peter (2000): *Túlélés kézikönyv*, Hajja és Fiai Könyvkiadó, Budapest

Dobozi Eszter (1991): „Csak a napnyugtát néztük...” *Elhurcolt magyar nők a Donyecben*, Csokonai Kiadó, Debrecen,

Dr. Füzes Miklós (1990): *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában 1945-1949*, Formatív Kiadó

Dr. Koltai Mária (2001) *Szuicidum a családban. A transzgenerációs hatások elemzése*, PTE Pszichológiai Intézet, Pécs

Dr. Papp Tibor (1999): *Soha többé háborút... Magyarok a légerekben*, Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége, Budapest

Dupka György (2004): „Keressétek fel a sírom...” *Szolyvai emlékkönyv 1944-1959* Intermix kiadó, Ungvár- Budapest

Dupka György (szerk.) (1996): *Istenhez fohászkodva..., 1944 Szolyva, Verses levelek, imák a sztálini légerekből, szemelvények a hozzátartozók, visszaemlékezéseiből*, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest

Erdmann Gyula (szerk.) (1990): *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek a szovjet munkatáborokban*, Békés Megyei Levéltár, Gyula

Erikson, Erik H. (2002): *Gyermekek és társadalom*, Osiris Kiadó, Budapest

Fradrick, Käthe (1997): *Im GULAG der Frauen*, Universitas Verlag in F.A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, München

Frankl, Viktor E.(1988): ... *mégis mondj Igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*, Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ, Budapest

Galgóczy Árpád (2007): *A túlélés művészete*, Valo-art

Gereben Ágnes (2008): *Beszélgetések a GULÁG-ról*, Helikon Kiadó

Gosztonyi Géza – Pik Katalin (1998): *A szociális munka szótára*, Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete

Gulyás Gyula, Gulyás János (1990): *Malenkij robot. Filmszociográfia a dudari leventék szibériai lágeremlékeiről az Uraltól Kolimáig*, Századvég Kiadó, Budapest

Heller Ágnes (2002): *Auschwitz és Gulág*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest

Hirt Julianna visszaemlékezése alapján lejegyezte dr. Sipos Imre (2000): *Amiről hallgatni kellett... "Malenkij robot" a Szovjetunióban*, Életsorsok a XX. Században, Miklósi

Horváth László (2004): *Élet a halál árnyékában. Emlékeim a „malenykij robot”-ról*, Intermix Kiadó, Ungvár- Budapest

Kálmándi Papp László (1997): *Svábok a paradicsomban*, Corvin Kiadó, Déva

Kopp Mária – Skrabski Árpád (1995): *Magyar lelkiállapot*, Végeken Kiadó

Kormos Valéria – Várhelyi András (1990): *Emberrablás orosz módra*, Kelenföld Kiadó – Magyar Nők Lapja Egyesület

Kormos Valéria (2000): *A végtelen foglyai, Magyar nők szovjet rabságban 1945-1947*, Kairosz Kiadó

Krippendorf, Klaus (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*, Balassi Kiadó

Kun Miklós – Izsák Lajos (szerk.) (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok*, Századvég Kiadó, Budapest

László János (2005): Szociális emlékezés és szociális identitás: A történelem szociálpszichológiája. In: László, J. (szerk.) (2005): *A történetek tudománya*, Új Mandátum Kiadó 177-184.

Léber-Somogyváry Mária – Somogyváry Vilmos (2003): *„Ahol én voltam, ott nem voltak hősök...” Női gulag – szovjet hadifogság*, Auktor Kiadó

Lukács Gyula, dr. Keményfi Béla (1996): *Magyar foglyok a szovjet lágerekben és a börtönökben 1945-1953 –Moszkva nem hisz a könnyeknek-*, Somogy Megyei Levéltár Somogy Megyei Pedagógiai Intézet, Kaposvár

Menczer Gusztáv (2007): *A gulág rabtelepei – A bolsevizmus népiirtásának színtere*, Századvég Kiadó, Budapest

- Olofsson Placid: *A túlélés alapszabályai* In: Új ember folyóirat LXIII. évf. 10. szám 2007.03.11.
- Rózsa Péter (1989): *Ha túlélted, hallgass!*, Budapest
- Solt Otília (1988): Interjúzni muszáj, In: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.*, Beszélő, Budapest p: 29-48.
- Stark Tamás (2002): *Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban*, Kortárs 2002/2-3.
- Stark Tamás (2006): *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Lucidus Kiadó, Budapest
- Szebeni Ilona (1991): *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-49*, Széphalom Könyvműhely, Debrecen
- Szebeni Ilona (1993): *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1949*, Piremon, Debrecen
- Szente Zoltán (1989): *Magyarok a GULAG szigeteken*, JATE Kiadó, Szeged
- Szerényi Sándor (2004): *Tizennégy év a Gulágon*, Kossuth Kiadó
- Szoltsenyicin, Alekszandr (1989): *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, Európa Könyvkiadó, Budapest
- Tál Gizella – Raffai István (szerk.) (2006): *Nehézsorsúak. GULAG túlélők vallomásai. Sára Sándor dokumentumfilmje tanulmányokkal*, Új Horizont, Veszprém
- Tatár Rózsa (2008): *Túléltük! Emlékezések a malenkij robotra*, Constans, Szeged
- Tota, A. L. : (2001) *Homeless memories: how societies forget their past*, Studies in Communication Sciences 1 (193-214 p.)
- Várdy Béla- Várdy Huszár Ágnes (2007): *Magyarok a GULAG rabszolgotáborokban*, Kairosz Kiadó, Budapest
- Várdy Huszár Ágnes (2001): *Rabszolgák az Uralnál, Magyar nők „malenkij robot”- on*, Új Horizont 2001/4
- Vikár György (1996): *Válság, túlélés, kreativitás*, Balassi Kiadó, Budapest
- Virág Teréz (1996): *Emlékezés egy szederfára*, KÚT Pszichoterápiás Rendelő gondozása

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés.....	4
Történeti áttekintés.....	5
Társadalmi aspektus.....	14
A kutatás módszerei.....	23
Lélektani aspektus	27
Közvetlen hatások.....	27
Közvetett hatások.....	36
Összefoglaló.....	53
<i>Dupka György: A sztálini hordák rabszolgaszedő razziái a magyarok és a németek körében. Reflexiók egy kézíratra utószó helyett</i>	<i>54</i>
Irodalomjegyzék.....	58

Megjelent KMMI – füzetek:

1. *Boros László, Kosztyó Gyula.* Az országos Lehoczky-Múzeum régészeti tevékenysége a források tükrében. Tanulmány. KMMI – füzetek I. 2009.
2. Az utánozhatatlan Zsazsa. Fedák Sári születésének 130. évfordulójára. *Szerkesztő Zubánics László.* KMMI-Füzetek II. 2009
3. *Dupka György, Kőszeghy Elemér.* Jelentés a magyar nemzeti közösség helyzetéről Ukrajnában. Tanulmány. KMMI – füzetek III. 2009.
4. *Zubánics László.* „Túl a Tiszán van egy város, Beregszász...”. KMMI – füzetek IV. 2009.
5. *Tóth Gábor.* „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó”. Deportálások Kárpátalján a második világháború idején. Tanulmány. KMMI – füzetek V. 2009.
6. *Dupka György.* „Népünk temetője: Szolyva”. A szolyvai gyűjtőtábor történetéből 1944-1945. Tanulmány. KMMI – füzetek VI. 2009.
7. *Singer Zsuzsa.* Nyomok a lelkekben. A sztálini munkatáborok kényszerű öröksége. Tanulmány. KMMI – füzetek VII. 2010.

Az "új rendszerben" nevelkedtem. A rendszerváltáskor kezdtem tanulmányaimat, első iskolai emlékképeim között van, mikor lecserélték a tábla fölötti címert. A tanító felhívta rá a figyelmünket, persze akkor még nem tudtuk, mit is jelent ez. Ma már látjuk: nem túl sokat! A történelmi tabukat nem döntötte le. Szociális munka szakon végeztem az egyetemen, ahol a pszichológia kurzusok során megismerkedtünk a holocaust lélektani hatásaival. Feltámadt bennem a kíváncsiság, mit ír a szakirodalom a sok szempontból hasonló, de mégiscsak más szovjet kényszermunkatáborokat átéltek pszichológiájáról, hiszen családom ezen történelmi traumában érintett. Vajon van-e annak is hosszú távú hatása a túlélők életére, esetleg leszármazottaik lelki világára? Nekiláttam hát a keresésnek a könyvtárakban és az interneten, de csak elvétve találtam szakirodalmat a témában. Nem értem, hogy miért nem foglalkozott eddig ezzel a témával érdemben senki? Húsz éve lecseréltük a címert, de a gondolkodásunkat még mindig nem. E könyv célja, egy újabb **"GULAG-TABU"** ledöntése.

Singer Zsuzsa